

370.1

ملوك الكلام

(ايات سندي بترجمه اشعار فارسي)

و
شرح حال

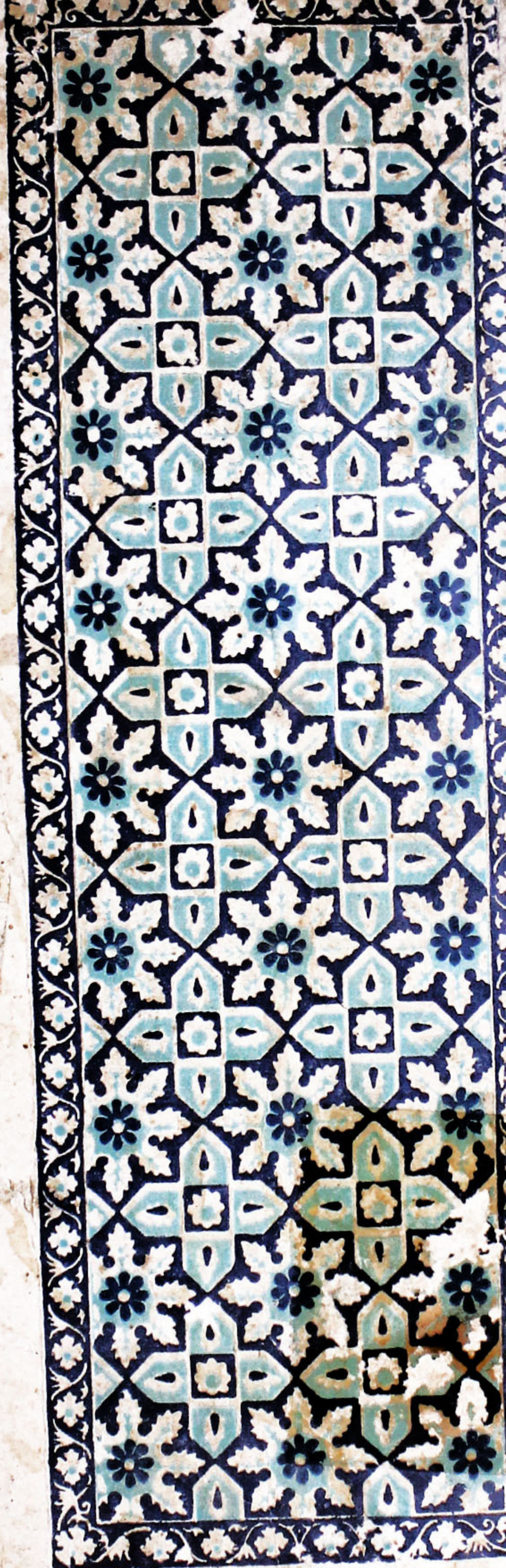
سلطان الاولياء

حضرت خواجه محمد زمان

لواری شریف

ترجمه و ترتیب

نیازهایونی

”إنّ الشّعور من الحكمة“

ملوك الكلام

ادبيات سندي به ترجمہ اشعار فارسي

و شرح حال

سلطان الاولياء حضرت خواجہ
”محمد زمان رحہ“

شيخ المشايخ خانوادہ لواری شريف
توابع حيدرآباد سند

ورود: ۲۰۱۷۱۳ - پدروود ۲۰۱۷۷۴

مترجم و مرتب
نياز همايوني

همايون پبليڪيشن حيدرآباد سند

۱۹۷۶

حق چاپ برای مترجم و مرتب محفوظ

اولین اشاعت ۱۹۷۷ء

84436

همایون پبلیکیشن ۱۱- حسن علی مینشن
میانی روڈ حیدرآباد سندھ

Printed and Published by Niaz Hassan for the Hodayun
Publication 11 Hassan ali Mansion Mian Road Hyderabad
at the STAR Printers Bhai Khan ji Charri, Gari Khata, Hyderabad.

فہرست مندرجات

مولانا عبدالرحمن "ضیائی"	۱- انتساب
پروفیسور عطاء محمد "حامی"	۲- تقریظ
مرحوم محمد رضائی سندی	۳- تحسین
مترجم	۴- تکریم
آقای زین الدین کیائی نژاد	۵- آغاز
دکتر غلام مصطفیٰ خان	۶- تصوف اسلامی
مخدوم محمد ابراہیم خلیل تتوی	۷- بزرگان نقشبند
مترجم	۸- خراج عقیدت
	۹- آثار و احوال
	۱۰- ابیات و اشعار

انتساب

بنام نامی و اسم گراسی سید حسام الدین راشدی کہ ذات و الامتزاز
ایشان را مورد افتخار فرهنگ ایران و پاکستان می باشد.

سببش غمزده عرفی کہ زلف وقاست یار
جزای همت عالی و دست کوتہ سلامت
نیاز کیش 'نیاز'

تقریظ

«کلام اوست ملوک الکلام»

استاذی المحترم مولانا عبدالرحمن «ضیائی»

بدست قطب زمان داد حق لوای دین
لواری از شرف او شریف تر گردید

محمدی که زمان مرتبط به اسم وی است
به سالکان بخداوند راهبر گردید

همه وسائط غیریه مسح کرده زدل
به ثبت اسم هو الله نامور گردید

لوای لطف لواری عصای موسوی است
چو اژدها است پی آنکه اهل شر گردید

نگاه او چو ز جلیاب لطف بیرون شد
بسی بود چو گرهوری که مشتهر گردید

کلام اوست «ملوک الکلام» بی شک و شین
«نیاز» فهم چو فرمود نازور گردید

«ضیائی» از شرف صحبت کلام او
اگرچه بود خزی بهتر از گهر گردید

(۱۲-۱۰-۷۶ میلادی)

تحسين

حضرت سلطان الاولياء جي سنڌي ڪلام جو فارسي ترجمو نظر مان ڪيڏن کان پوءِ اها ڳالهه دل مان اٿڙي پئي ته هڪ ٻوليءَ جي بيتن کي ٻي زبان جي شعرن ۾ سمجهڻ واقعي وڏو ڪمال آهي.

منهنجو دوست نياز همايوني جيڪڏهن فارسي شعرن مان گڏ سنڌي بيتن کي به هن ڪتاب ۾ شامل نه ڪري ها ته سندس ترجمي جو ڪڏهن به گمان پيدا ٿي نه سگهي ها. بهر حال مترجم کي دل جي گهرائين مان داد ڏجي ٿو ان لاءِ ته تصنيف جي پيٽ ۾ ترجمو به ايڏو ئي اهم آهي.

عطا محمد 'حامي'

۲۸-۳-۱۹۷۶ع

از بازديد ترجمہ فارسی، ڪلام سنڌي حضرت سلطان الاولياء همچنان حس می شود که ابیات یک زبان را منتقل بزبان دیگر ساختن فی الواقع خیلی هنرمندی است. عزیزم نياز همايوني اگر اشعار فارسي را بشمول ابیات سنڌي در این متن تقدیم نمی نمود، ز نهار نمی توانست هیچ گمان درباره ترجمه اش پیدا شده. بهر طور مترجم را از صمیم قلب تحسین گفتن می باید چراکه ترجمه نیز در برابر تصنيف چندان مهم است.

پروفیسور عطا محمد 'حامي'

(دانشکده دولتی خیرپور میرمنند)

۲۸-۳-۱۹۷۶ع

تکریم

بعشق آباد هر ویرانه ای سند

دلسم را دامتا نها هست معلوم

ز هر شهرو زهر ملک و ز هر بوم

هم از ایران و از توران و از هند

ولی یک سر گذشته گویم از سند

که ملک سند کان عشق دیدم

بهر کبوی دکان عشق دیدم

محبت را درو بازار گهرم است

که چشم سردمش بسیار گرم است

بعشق آباد هر ویرانه ای سند

بود بازار در هر خانه ای سند

بسیار سند گوئی لاله زار است

که هر دل داغدار یک نگار است

بسیار سند غیر از یار نبود

در آنجا زحمت اغیار نبود

بهر بازار سودای محبت

بهر کاشانه غوغای محبت

تو گوئی زاد و بوم عشق مند است
که آباد از رسوم عشق مند است

ملک مند - اند جاودان عشق
مقیم آنجا بود بی خانمان عشق

بلی گلزار خوبی آن دیار است
ز گدرویان منبل نو بهار است

ندارد هیچ ملکی خوبی مند
اگر باشد خرامان و ربود هند

زمین آن بهارستان حسن است
دیوار - آن نگارستان حسن است

متاع حسن در مند است بسیار
بود ناچار عشق آنجا خریدار

محمد وضائی سندی (۱۰۶۱ هـ)
(تذکره مشاهیر سند)

لواری شریف

قصبہ ایست متصل بلدہ بدین از توابع حیدرآباد سند کہ
بزرگان آن جا مشہور و معروف اند۔ حضرت خواجہ محمد زمان
سلطان اولیاء ولادت ۲۱۔ ماہ رمضان (۱۱۲۵ھ - ۱۷۱۳ م) وفات
۴۔ شہر ذوالقعد (۱۱۸۸ھ - ۱۷۷۴ م) بن خواجہ عبداللطیف ستوفی
۱۱۴۹ھ نخستین بزرگ بود کہ ازین خاندان برخاستہ۔ الان
خانقاہ خواجہ محمد زمان در این قصبہ موجود است۔ میر میر
سجیبی لکوی اشعار ذیل را برایش سرودہ:

چون نمازت نیست الا با حضور!
در حضور پیر رو کہ آنجا حضور!
پیر می باشد وسیلہ سوی دوست
سر ترا ساکن کند در کوی دوست
و ابتغوا امر است در قرآن بخوان
این طلب از پیر باشد یگمان
از کلام او شفایا بسد مسقیم
از نگاہ اوست احیاء الہریم

این چنین سیرت اگر مطلوب هست
در لواری رو کہ آن محبوب هست

تکملہ مقالات الشعراء ص ۳۱ و ۳۵
(مخدوم محمد ابراہیم خلیل تتوی)

جہاد نفسی ہم امت از جہاد اسلامی
کہ در درون امان امت دشمن دین را
(شہاد قلب بکری)

آغاز

آرمغان لطیف، ترجمہ کلام حضرت شاہ عبداللطیف، هنوز بہ تکمیل نرسیدہ بود کہ در این اثناء تشویقی ترجمہ ابیات سنندی حضرت خواجہ محمد زسان را بیخاطر بندہ راہ گزید، چنانچہ بہ ترجمہ اش پرداختہ حسب توفیق ازان بہرہ ور گردیم آولاً، ابیات چند را بزبان فارسی در آورده بعالم تنہائی سرودہ ازان حفظ می بردم باری در طی یک مصاحبہ ای تلو یزیونی کہ بسلسلہ ای توضیح ترجمہ کلام حضرت شاہ عبداللطیف ترتیب یافتہ بود، تذکرہ ابیات سنندی را نیز در میان داشتیم کہ عنقریب آن را ہم بہ زیور زبان فارسی آراستہ تقدیم خواہم نمود دیری نہاید کہ ہمین اطلاع را دوستداران بندہ: سولانا غلام محمد گرامی (دوہین حیاتش کہ مدیر مجلہ سماہی مہران را بودہ) و پروفیسور عطا محمد حامی، بگوش آورد، ایشان کہ تبارک پسندان اہل صوف را سی ماندہ اند از راہ سودت اصرار نمودند کہ بہر طور این کار خیر را سر انجام دادن سی باید، زیرا کہ این کار ز تو آید! قبل از این در آن ایام چون اشعار فیض آثار حضرت شاہ عبداللطیف را ملبوس بزبان فارسی سی ماختم احباب مزبور همان هنگام بہر خیلی دلگرمی بہم رسانیدہ سی آمدندوبہ عاقبت بخشی از اشعار مذکورہ بعنوان 'آرمغان لطیف' ترتیب یافت و رونق اشاعت را در مجلہ سماہی مہران پذیرفت ہمین سوارد راقسم الحروف را

مدتی به احساس کم مایگی زبان و انداز بیان فارسی دچار گردانید
 لکن صد شکر که این محنت شاقه به آخر بار آور شد چنانکه برخی
 از سخن شناسان ایران و پاکستان این نیازمند را به تحسین و مشورت
 نوازش فرمود که ازان : آقای علی اکبر جعفری رئیس مرکز تحقیقات
 فارسی ایران و پاکستان و آقای رشید فرزانه پور مدیرخانه فرهنگ
 ایران در لاهور و آقای یوسف کیوان شکوہی مدیر خانه فرهنگ
 ایران در حیدرآباد سند و آقای الیاس عشقی رئیس را دیو پاکستان
 حیدرآباد و علامہ غلام مصطفی قاسمی رئیس شاه ولی اللہ اکادمی
 در حیدرآباد و امتیازی مولانا عبدالرحمن ضیائی، پروفیسور
 حضور احمد سلیم (دانش گاہ سند) و دکتر ایچ۔ آئی سدا رنگانی
 (از ہند) و آغا عبدالنبی خان علیگ و خان اشفاق احمد رئیس
 مرکز اردو بورڈ لاهور و آقای عنایت اللہ رئیس ادارہ التشارات
 پاکستان و غیر ہم را بہ اخلاص و امتنان نام می باید برد۔

تو معنی کن کہ بہ روشن دلان رمی 'صائب'
 کہ سیل و اصل دریا چو شد ز لال شود

در شرح حال حضرت خواجہ محمد زمان ہویداہاد کہ
 آن جناب معاصر حضرت شاہ عبداللطیف شاعر بی تمثیل و عارف
 بی عدیل سر زمین سند را بود ند کہ آثار عشق را ثبت برجریده
 عالم کردہ برخاستہ اند وی صحبتی بہ خواجہ مزبور می داشت
 کہ تاثیرش بترجمہ فارسی از شعر سنڈی بدین نمط واضح است۔

دیده ام آن پیکر صدق و صفا
 شد مشرف آنکہ از انوار حق
 نیست یارایم کہ وصف او کنم
 هستی اش معمور از اسرار حق

ایشان صاحب ولایت و از حیت شاعر بمصداق الشعراء تلامیذ الرحمن، روشن ضمیر و سرچشمه ای هدایات را بودند و نهال شعر مندی را آنچنان آبیاری نمودند که شمائم گلھایش را از برای روان و اسانندگان راه عشق و صدق اسباب تجسس و تجدد را مہیا سی نماید از این خصوص غنچه ای تمنای ترجمہ ابیات آن منبع کمالات را بدلم شگفت و ہمین ابتکار را مورد صد افتخار برای خویشتن می پندارم.

ارشادات حضرت خواجہ محمد زبان را کہ منجمہ سزین بزبان مندی استند بدو بخش منقسم سی شوند اول: ابیات کہ مشتمل بر تعداد نود متصوراند و دوم: ملفوظات کہ اعدادش زاید از چہار صد شمرده سی آید و آنجناب فیض انتساب با قضاہی تشریح نکات تصوف را بہ سریدان خویش ارشاد فرمودہ بودند.

شیخ عبدالرحیم گرھوری کہ سرید سعید آنحضرت را مذکور است تمام ابیات را بسیاری از ملفوظات شان بہم کردہ بہ شرح و ترجمہ عربی آورده بود و شاد روان دکتر عمر بن محمد داود پوتہ در سال ۱۹۳۹ میلادی او را بزبان ستدی منتقل نمودہ بچاپ رسانید چنانچہ من بندہ تمام ابیات و چند اقوال را از ان کتاب بترجمہ نگاشتمہ ام اما ابیات چند از روایات متعدد دستیاب شدہ بودند کہ الان آن جملہ را بہ عقیدت و احترام بشمول ترجمہ تقدیم می نمایم تا کہ سخن سنجان ایران از ارشادات بابرکات سالکان این سرزمین ستعارف و مستفیض بشوند.

دربارہ چگونگی این ترجمہ را نمی توانم ہیچ اظهار از جانب خویش بنمایم بدون آنکہ مکلفی بر شعر حضرت شیخ سعدی شیرازی را بشوم کہ ترجمان حال این حقیر است:

سپردم بتو مایه ای خویش را
تو دانی حساب کم و بیش را

باید بخاطر داشت که این جانگارشات فارسی را هم بترجمه
مضامین سندی بیاورد ده ام بدین لحاظ که سردمان سند نیز احوال
و آثار حضرت سلطان الاولیاء و خانواده اش را تازه بیاد فرمایند.

در آخر سی باید که سنت گذار محترم آخوند محمد صالح
خادم (ناظم) خانقاه لواری شریف را بشوم که ایشان از راه عنایت
جهت تهیه ای این کتاب چندی از روایات و کتاب های نایاب بهم
رساینده خیلی کمک نمودند نیز ممنون هستم استاذی المحترم
حضرت مولانا عبدالرحمن ضیائی را که نظر ثانی سوده را فرموده
درستی اش فرمودند و از راه شفقت تقریظ مرحمت کردند پروفیسور
عطا محمد حاسی از بسکه مخلص کرم فرمای این بنده را سی
باشد ایشان را نیز تبر تشکر و تکریم یاد سی آرم و مرحوم مولانا
غلام محمد دگراسی، را به دعای خیر! والسلام

نیاز آگین: نیاز همایونی

مرکز اردو بورڈ حیدرآباد سند

۱۲-۴-۱۹۷۶م

شروعات

ارمغان لطيف ”حضرت شاه عبداللطيف جي ڪلام جو ترجمو“ اڃا پڄاڻي ۽ ٽي نه پهتو هيو، ته انهيءَ وچ ۾ حضرت خواجه محمد زمان جي ابيات سنڌي جي ترجمي جو شوق اچي دل ۾ جاڳيم جنهن لاءِ پنهنجي وس آهر پاڻ پتوڙيندي ڪجهه نه ڪجهه حاصل ڪرت ورتيم.

پهريان ڪي بيت فارسيءَ ۾ آئي، اڪيلائي ۾ جهونگاري انهن مان ماءُ وٺندو رهيس ڪنهن لگان حضرت شاه عبداللطيف جي ڪلام جي فارسي ترجمي بابت رٿيل ٽيليويزن جي پروگرام دوران ابيات سنڌي جي ترجمي جو ذڪر به نڪتو جنهن لاءِ مون ٻڌايو ته انهن جو به فارسي ترجمو پيش ڪرڻ وارو آهيان. ويرم ٿي نه گذري ته اها خبر منهنجي دوستن: مولانا غلام محمد ’گراسي‘ (مئڊس حياتيءَ ۾) ايڊيٽر سماهي مهراڻ ۽ پروفيسر عظامحمد ’حاسي‘ جي ڪنن تائين پهتي، جئن ته اهل تصوف مان مندن عقيدت رهندي ٿي آئي ان ڪري دوستيءَ جي واٽ مان مونکي ستوهه پريائون ته ڪيئن به ڪري اهو خير جو ڪم پورو ٿيڻ ڪپي ۽ تون ٿي اهو ڪم ڪري مگهين تو، هن کان اڳ انهن ڏينهن ۾ جڏهن مون ڀلاوي پٽ ڌڻيءَ جا پاڳ ڀريا بيت فارسيءَ ۾ ترجمو پئي ڪيا ته انهن ٿي دوستن منهنجي دل کي ڪافي آنت رسايو هيو نيٺ انهن بيتن جو ڪجهه حصو ’ارمغان لطيف‘ جي عنوان سان سهيڙيم جيڪو سماهي مهراڻ ۾ شايع ٿيو. انهي صورتحال مونکي ڏاڍي آندمانڌ ۾ وجهي ڇڏيو ته فارسي زبان توڙي

بيان جي باري ۾ مون اڃان جي جيڪا به ڄاڻ آهي تنهن جو انت الاجي ڇا ٿيندو، پر ايتري ۾ خير جو منهنجي اها محنت آخر اڳهامي وٺي ڇاڪاڻ ته ايران ۽ پاڪستان جي ڪيترن سڃاڻن مونکي پنهنجي آفرين ۽ نيڪ صلاح مان نوازيو جن مان: آقائي علي اڪبر جعفري چئرمين مرڪز تحقيقات فارسي ايران ۽ پاڪستان، آقائي رشيد قرزانه پور ڊٽريڪٽر خان فرهنگ ايران لاهور، آقائي يوسف ڪيوان شڪوهي ڊٽريڪٽر خان فرهنگ ايران حيدرآباد، جناب الياس عشقي ڊٽريڪٽر ريڊيو پاڪستان حيدرآباد، علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ڊٽريڪٽر شاه ولي الله اڪيڊمي حيدرآباد، استاد محترم مولانا عبدالرحمن ضيائي، پروفيسر حضور احمد 'مليح' (سنڌ يونيورسٽي) ڊاڪٽر ايڇ. آءِ. مندرنگاڻي (پاوت مان) آغا عبدالنبي خان عليگ خان اشفاق احمد ڊٽريڪٽر مرڪزي اردو بورڊ لاهور، جناب عنايت الله ڊٽريڪٽر پاڪستان پبلڪيشن توڙي پين صاحبين جا نالا خلوص ۽ ثورن مان ياد ڪجن ٿا. حضرت صائب چواڻي:

ڪوشش ڪر ته جئن تون روشن ضمير ماڻهن مان ملين،
چالاءِ ته ڇر جو سڀرو پاڻي درياھ ۾ وڃي صاف ٿئي ٿو.

حضرت خواجہ محمد زمان جي باري ۾ معلوم هئڻ گهرجي ته پاڻ حضرت شاه عبدالطيف: سنڌ جي بي مثل شاعر ۽ بي نظير عارف جا هم عصر هئا جيڪو پنهنجي الاهي عشق جا اهڃاڻ عالم ۾ اجاگر ڪري ويو آهي. شاه صاحب پنهنجي ڄمار ۾ خواجہ صاحب جن مان روح رهاڻ ڪئي هئي ۽ سندس بزرگيءَ بابت پنهنجي هن بيت ۾ اظهار ڪيو هيائين ته:

مون مي ڏنا ماءُ، جنين ڏنا سپرين،
تنين منڍي ڪاءِ، ڪري سگهان نه ڳالهڙي.

خواجہ صاحب جن ولایت جا صاحب ۽ شاعر جي حيثيت ۾ الشعراء قلاميدالرحمان موجب روشن ضمير ۽ هدايتن جو سرچشمو هئا. سنڌي شعر جي اهڙي پرگهور ڪيائون جو ان جي مڱند عشق ۽ صديق جي بوئتي پيل بانڊيڙن لاءِ نئين سر ڳولا ۽ ڳڻ جو ساٿ بيٺا ڪري ٿي انهيءَ جي ڪري ئي منهنجي دل ۾ ابيات سنڌي جي ترجمي جي آس انگورين لڳي جا ڳالهه مون لاءِ وڏي سرهائي جو باعث آهي.

حضرت خواجہ محمد زمان جا ارشادات جيڪي سڀ سنڌي ۾ آهن بن يا ڳڻ ۾ ليکيا وڃن ٿا هڪ ابيات ۽ ٻيو سنفوظات بهريان نوي جي اندر ۽ پريان چئن مون کان ٻاهر ٿيندا جيڪي پاڻ تصوف جي نڪتن جي سمجهائي ڏيندي پنهنجن مريدن کي ارشاد فرمايا هئائون.

شيخ عبدالرحيم گرهوڙي جيڪو سنڌن مريدن مان هو تنهن سمورا بيت گهڻي ڀاڱين ملفوظات مان چونڊي عربي ترجمي ۽ شرح مان قلمبند ڪيا هئا جن کي مرحوم ڊاڪٽر عمر بن محمد دائود پوڙي ۱۹۳۹ع ڌاري سنڌيءَ ۾ نقل ڪري ڪتابي صورت ۾ ڇپايو هيو. مون انهن بيتن کان سواءِ ڪي ٻيا به هٿ ڪري ڪي اقوال گڏي فارسي ترجمي ۾ منظوم ڪيا آهن ۽ ڏاڍي عقيديت سان پيش ڪريان ٿو ته جن ايران جا برڪ سڄاڻ سنڌ جي مالڪن جي پلارين ڳالهين کان واقف ٿين ۽ لاڀ پرائين.

آءٌ هن ترجمي بابت پنهنجي پاران ڪابه واءِ ڏئي نٿو سگهان سواءِ ان جي ته شيخ معديءَ جو هي بيت پيش ڪريان جيڪو ڪنهن حد تائين منهنجي حال مطابق آهي:

مون پنهنجي موڙي تنهنجي حوالي ڪئي
هان، گهٽ وڌائي جو ليڪو توتي ڇڏيل آهي.

هتي هيءَ يادگيري ڏيارجي ٿي ته هر مضمون جو فارسي سان گڏ سنڌي ترجمو پڻ ڏنو ويو آهي انهيءَ خيال سان ته جئن سنڌ جا ماڻهون به حضرت سلطان اولياءَ ۽ سندس خاندان جي احوال ۽ اهڃاڻ جي ڄاڻ حاصل ڪري سگهن.

پڇاڙيءَ ۾ آءٌ جناب آخوند محمد صالح خادم (ناظم) درگاه نوارِي شريف جو ٿورائتو ٿيڻ واجب ٿو سمجهان جنهن صاحب مهرباني فرمائي هن ڪتاب جي ٿياريءَ جي سلسلي ۾ ڪن روايتن ۽ ناياب ڪتابن هٿ ڪرڻ ۾ سنهنجو ساٿ ڏنو ۽ شڪرگذار آهيان پنهنجي محترم استاد حضرت مولانا عبدالرحمان ضيائي جو جن مسودي تي نظر ثاني سان گڏ دوستي به فرمائي ۽ پنهنجي شفقت سان تقريظ به عنايت ڪيائون پروفيسر عظامحمد حامي سدائين سنهنجو مخلص ۽ مون تي مهربان رهي ٿو جنهن سانائتي جو پڻ ٿورائتو آهيان تنهن کان سواءِ مرحوم مولانا غلام محمد گرامي کي دعاءَ خير سان ياد ڪريان ٿو.

والسلام

نيازمند: نياز همايوني

مرڪزي اودو بورڊ حيدرآباد سنڌ

۱۲-۴-۱۹۷۶ع

جاوه ای جانان نمایان است اندر در لباس
نقش را می بین و بسا نقاش در گفتار باش

آغا زین العابدین

تصوف اسلامی

آقای زین الدین کیدائی نژاد

دین اسلام بر اساس قرآن مجید و سنت پیاسبر، دینی معتدل، میانہ رو و جامع میان امور مادی و معنوی است کہ پیروان خود را باین میانہ روی و اعتدال سفارش کرده و آنان را از افراط و تفریط برحذر داشته است. بہمین لحاظ است کہ قرآن مسلمین را بہ است وسط تعبیر فرموده است (۱) یعنی ہم باید از نعمت ہا ولذت ہای مشروع این جہان بہرہ برند و ہم اینکہ از آخرت و دنیای دیگر غافل نہمانند و برای آن جہان نیزکار کنند و شاید کنایہ ای از این ہم باشد کہ ملت اسلام نباید چون یہودیان ہمہ ہم خود را بہ گرد آوری مال و ثروت و لذت ہای دنیا مصروف دارد و نہ مانند مسیحیان یکسرہ بہ رهبانیت پردازد و از نعمت ہای این جہان خویشتن را محروم سازد؛ بلکہ با عنوان است وسط باید میان دنیا و آخرت تلفیق دہد و در اندیشہ ای ہردو باشد و از ہردو جہان استفادہ کند.

(۱) و كذلك جعلناکم امة وسطا لتکونوا شہداء علی الناس و یحکون فیہم و علیکم شہیدا و ما ہمچنان شما مسلمانان را است وسط قرار دادیم تا شہدای مشق دوستی برای مردم باشید چنانکہ پیغمبر را ہر مشق دوستی برای خدا قرار دادیم (سورہ بقرہ آیہ ۱۴۳)

در قرآن حکیم آیات بسیاری است که هم دلالت بر اعتدال و میان روی دارد و در آنها بتوجه کردن امور معنوی و مادی هر دو توصیه گردیده است که در یکی از صریح ترین آیات خطاب به پیامبر می فرماید:

وَأَتَّبِعْ فِيمَا أَتَاكَ اللَّهُ الدَّارَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ (القصص آیت ۷۷)

یعنی بجوی هر چیزی که خدا بتو عطا کرده، بکوش تا ثواب و سعادت دار آخرت را تحصیل کنی و بهره ات را از دنیا فراموش مکن و تا توانی بخلق نیکی کن چنانکه خداوند بتو نیکی و احسان کرده و هرگز در روی زمین فتنه و فساد بر میانگیز که خدا مفسدان را دوست نمی دارد (سوره قصص آیه ۷۷)

احادیث بسیاری نیز وجود دارد که پیغمبر مردم را به میان روی و خودداری از افراط و تفریط در تمام امور حتی در عبادات دعوت و توصیه فرموده است و خود درسیانه روی و اعتدال و سادگی نمونه ای بارزی بوده و حدیث:

«لارهبانیت فی الاسلام» معروف است.

اسلام باین منطق و روش در زسان حیات پیغمبر در میان مسلمانان رواج یافت و آنان جز قرآن و تقریر رسول بچیز دیگری توجه نداشتند، در همه چیز اتحاد داشتند حتی در گفتار و کردار و پندار اگر اختلاف نظر و عقیده پیدا می شد آن را به پیامبر عرضه می داشتند و بدین طریق رفع اشکال و اختلاف می کردند.

اما این رویه چند ان ادامه نیاقت و پایان زندگی پیغمبر
پایان یافت پس از وفات پیغمبر و اختلاف در تعیین خلیفه و
مخصوصاً پس از قتل عثمان و انشعاب در جمیعت متحد مسلمانان
بتدریج در افکار و عقاید آنان نیز اختلاف و تشتت پیدا شد و
مسلمانان بچند دسته ای متخاصم منقسم شدند و با پیدایش عقاید
مختلف سیاسی عقاید مختلف دینی نیز پیدا شد و سادگی و بساطت
دین اسلام به شکل و ترکیب گرائید.

در صدر اسلام، مسلمانان جز نام اسلام بر خود چیز دیگری
نمی نهادند تقوی و زهد و پرهیزگاری و عبادت که از شعار و
احکام بود عملاً در مسلمانان وجود داشت پی آنکه خود را باین
عناوین از دیگران ممتاز و جدا سازند فقط عده ای مومنانی که
درک مصاحبت و صحبت پیغمبر را نموده بودند صحابه نامیده می
شدند و بر آنانکه به فیض صحبت صحابه نایل آمده بودند «تابعین»
می گفتند.

صحابه و تابعین به پیروی از تعالیم اسلام یک زندگی عملی
و معتدلانه داشتند و با رعایت احکام و حدود شرع بکار و کوشش
در امور اجتماعی و زندگی مادی خویش می پرداختند و از حد
افراط و تفریط به دور بودند در عین آنکه به نماز و روزه اشتغال
داشتند در عین حال راه پیشرفت دین و فتوحات اسلامی می
کوشیدند و به جنگ و جهاد می پرداختند، اما بطور یکه گفته
شد این وضع و روش دوام نیافت و پس از وفات پیغمبر بر اثر
اختلاف سیاسی اختلاف عقاید نیز شروع گردید و بحث در مسائل
مختلف دینی از قبیل جبر و تفویض آزادی اراده و حدوث و
قدم قرآن و دیگر مطالب قابل توجیه و تاویل آیات قرآنی
آغاز شد و با پیدایش این گونه اختلاف نظرها و دست بندی ها

عده ای خود را از معرکه به دور کشیدند و حالت انزوا و تجرد بخود گرفتند و از مسائل و وفتایح روزانه اجتماعی و سیاسی خود را جدا ساختند و به تقوی و عبادت پرداختند و زهاد و عباد نام گرفتند.

پس ازان مخصوصاً از زبان حکومت معاویه و رویه‌ای ناپسند او نسبت باصول و فروع دین اسلام و متمگری های بسیاری که دربارہ مردم مخصوصاً ملت های غیر عرب روا میداشت و بدنبال او خلفایش که اعمال و رویه او را ادامه می دادند یک حالت رخوت و عزلت در مردم بوجود آمد که بتدریج عده ای را در اندیشه ای توجیہات و تاویلات دیگری نسبت به آیات قرآن و احکام اسلام الداخت و علاقه خاصی نسبت به ترک عطایقی دنیا و اهتمام بامور آخرت ایجاد کرد و جماعتی بنام نساک پیدا شدند و در این اوان است که پایه ای تصوف اسلامی بنا نهاده شد.

اما تصوف این دوره و انزوا پیروان آن بیشتر برای آن بود که بهتر عبادت کنند و بیشتر به رموز آیات قرآن پی ببرند و بوسیله اوراد و اذکار بیشتر به خداوند نزدیک شوند و باو تقرب جویند در سخنان و آثار زهاد و نساک این دوره از افکار و اصطلاحات صوفیان بعدی از قبیل عشق و محبت "وحدت وجود" فنا و بقا و صحو و سکر "قبض و بسط وجود و حال و محو و اثبات" و مانند آن بهیچ وجه دیده نمی شود.

تصوف در این عهد در واقع طریقه ای عملی بود نه مسائل نظری، زهاد این دوره کاملاً پایند به دین و شریعت بودند و از مجادلات نظری و عملی که بعد ها در تصوف پیدا شد و صوفیه را بنام فرقه مخصوص ممتاز ساخت دور بودند.

84436

در حدود نیمه آخر قرن دوم هجری در میان مسلمانان دسته خاصی پیدا شد که زندگی خاصی و عجیب داشتند و بادیگر مردم از حیث وضع زندگی و رفتار و حالات شباہتی نداشتند که بتدریج نام صوفی بخود گرفتند و بالباس پشمینہ و خشن و زندگی دور از اجتماع و گوشه نشینی و انزوا ممتاز از دیگران شدند کہ یکی از معارف و مشاہیر آنها ابراهیم بن ادعم (۱۶۲ھ) است کہ گویند شہزادہ ای بلخی بودہ و از شہر و مقام خود چشم پوشیدہ در غاری در نزدیکی نیشابور بسر بردہ و چہارده سال در بیا بیا گذرانده بودہ.

در قرن سوم و چہارم ہجری تصوف بمرحلہ رشد و کمال رسیدہ و تصوف از مرحلہ بساطت و سادگی خود کہ در اوایل کار داشتہ در این قرون بترکیب و اشکان گرائیدہ و مسائل نظری مطرح شدہ است. در این قرون تصوف بہ تدبیر و تفکر پرداختہ و از مرحلہ ای عملی کہ در بدو اسر مورد توجہ بودہ بہ مسائل نظری روی گردانیدہ است و بشرح عقیدہ صوفیہ و عقاید و آرای آنها و تفسیر عبارات و اصطلاحات و الفاظ مخصوص آنها گردیدہ و بہ تالیف و تصنیف کتابہای خاص دربارہ صوفیہ و عقاید و آرای و احوال آنها توجہ شدہ و نخستین آثار و کتب مخصوص در این بارہ بوجود آمدہ کہ اسمای آنها حسب ذیل است.

- (۱) کتاب «اللمع فی التصوف» تالیف ابو نصر عبداللہ بن علی سراج طوسی المتوفی ۳۷۸ ہجری معروف بہ طاووس الفقراء.
- (۲) کتاب «التعرف لمذہب اہل التصوف» تالیف ابوبکر محمد بن اسحاق بخاری کلاآبادی المتوفی ۳۸۰ ہجری معروف بہ تاج الاسلام.

(۳) رساله قشیریه، تألیف زین الاسلام ابوالقاسم عبدالکریم
بن هوازن بن عبدالملک بن طلحه بن محمد قشیری المتوفی
۴۶۵ هجری.

(۴) احیاء العلوم (کیمیای سعادت) تألیف امام محمد «غزالی»
المتوفی ۵۰۵ هجری. سال تألیف ۴۹۰-۵۰۰ هجری. (۱)

(۱) تلخیص مضمون. «نخستین کتابهای مهم عرفانی و تصوف اسلامی تا قرن
پنجم هجری».

بشکریه. مجله ای هند و مردم سال ۱۲ شماره ۱۳۶-۱۳۷.
از انتشارات وزارت فرهنگ و هنر تهران - ایران.

ترجمو:

اسلامي تصوف

اسلام قرآن ۽ رسول جي سنت جي بنياد تي هڪ معتدل دين ۽ مادي توڙي معنوي معائنن دو حق جامع مذهب آهي جيڪو پنهنجن پوءِ لڳن کي اعتدال جي سفارش مان هر قسم جي وڳوڙ کان پاسي رهڻ جي تلقين ڪري ٿو. انهيءَ ئي آڌار تي قرآن ۾ مسلمانن کي متوسط امت مڏيو ويو آهي. (۱)

مطلب ته دنيا جون اهي نعمتون ۽ لذتون جيڪي شرعي لحاظ کان جائز ٿي سگهن ٿيون تن مان فائدو وٺڻ کپي ان مان گڏ آخرت کان به غافل نه رهڻ گهرجي.

انهيءَ مان شايد اهائي مراد آهي ته مسلمانن کي يهودين وانگي رڳو مال ملڪيت ميڙڻ يا دنيا جي عيش عشرت ۾ گم رهڻ نٿو چڱائي نه وري کين اهو سونهين ٿو ته هو نصارون جتان اڳوڻو رهبانيت اختيار ڪري پاڻ کي هن جهان جي نعمتن کان محروم ڪري ڇڏين بلڪ هڪ متوسط امت جي

(۱) و كذلك جعلناكم امت وسطا لتكونوا شهداء علي الناس و يكون الرسول عليكم شهيدا: اسان اهڙيءَ ريت اوهان مسلمانن کي متوسط امت فيصل ڪيو جنهن اوهان انسانن لاءِ دوستيءَ جو باعث ٿي رهو جنهن نموني اسان پيغمبر کي اوهان لاءِ دوستيءَ جو باعث قرار ڏنو آهي (البقره آيت ۱۴۳)

حيثيت ۾ انهن جي لاءِ لازمي آهي ته دنيا ۽ آخرت ٻنهيءَ جو اونو رڪن ۽ ٻنهي جهانن مان فائدو حاصل ڪندا رهن. قرآن ۾ اهڙيون ڪيتريون آيتون آهن جيڪي اعتدال تي دلالت ڪن ٿيون ۽ انهن ۾ مادي توڙي معنوي معاملن ڏانهن ڌيان ڏيڻ جو سٺو ڪيل آهي جن مان هڪ آيت ۾ پيغمبر سان خطاب ڪندي فرمايو وڃي ٿو:

وَأَتَّبِعْ فِيْمَا أَرْسَلَكَ اللهُ الْبَدْرَ الْآخِرَةَ وَلَا تَنْسَ نَصِيْبَكَ مِنَ الدُّنْيَا وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللهُ إِلَيْكَ وَلَا تَبْغِ الْفُسَادَ فِي الْأَرْضِ إِنَّ اللهَ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِيْنَ. (القصص آيت ۷۷)

يعني: توکي هر انهي شيءَ جي ڳولا ڪرڻ کپي جيڪا خدا توکي عطا ڪئي آهي. ڪوشش ڪر ته جئن آخرت جي ثواب ۽ سعادت کي حاصل ڪري سگهين. ان مان گڏ دنيا ۾ جيڪي ڪجهه پنهنجي بلي آهي تنهن کي به ڪين وسار، توکان جيترو بچي سگهي خلق سان پلائي ڪندو ره، جئن پالڻهار توکي پال ڪيا آهن، ڪنهن به حالت ۾ زمين تي ڪو فساد برپا نه ڪر ڇاڪاڻ ته خدا فسادين کي پسند نٿو ڪري. ڪيتريون حديثون پڻ موجود آهن جن جي وسيلي پيغمبر پنهنجن ماڻهن کي اعتدال تي عمل ڪرڻ ۽ هر ڳالهه ۾ وڳوڙ کان پاسي وٺڻ جي تلقين ڪئي آهي، ايستائين جو الاهي عبادت لاءِ به وٺائڻ اعتدال جي هدايت ملي ٿي، پاڻ سڳورا پڻ اعتدال ۽ سادگيءَ جو مظهر هئا. تنهن کان سواءِ ”اسلام ۾ ڪابه رهبانيت ناهي“ انهيءَ حديث جي به سڀ ڪنهن کي مد هوندي.

اسلام انهيءَ منطق ۽ روش سان حضور جن جي حياتيءَ ۾ مسلمانن درميان وائج وهيو ۽ اهي قرآن توڙي رسول جي

فرمودي کان سواءِ ڪنهن به ٻي ڳالهه کي ڌيان ۾ نه آڻيندا هئا. هنن پنهنجي قول، عمل ۽ سوچ ۾ پورو اتحاد برقرار ٿي رکيو. اتفاق سان جيڪڏهن عقيدتي يا نظر ٿي جو منجهن ڪوبه اختلاف پيدا ٿئي ٿيو ته ان لاءِ رسول ڏانهن رجوع ٿيندا هئا جنهنڪري سڀئي اختلاف ختم ٿي پئي ويا.

ليڪن اها حالت گهڻو وقت قائم رهي نه سگهي ۽ حضورجن کان پوءِ ان جي بلڪل پڇاڻي ٿي وئي خاص ڪري جڏهن پيغمبر جي وفات بعد خليفن جي جانشينيءَ واري ڳالهه تي ڪي اختلاف رونما ٿيا ۽ ان کان پوءِ جئن حضرت عثمان جي قتل جو واقعو درپيش آيو ته مسلمانن جي اتحاد ۾ گهاري پئجي وئي، هوربان ڏاڍيان مندن خيال ۽ عقيدا اختلافن جو شڪار ٿيندا ويا جنهن جي نتيجي ۾ مسلمان هڪ ٻي خلاف فرقن ۾ ورهائجي ويا ۽ سياسي اختلافن مان گڏ منجهن مختلف ديني عقيدن جو بنياد به پئجي ويو جا ڳالهه اسلام جي اصل سادگي کي پوئتي رهائي ان جي جدا صورتن ۽ ترڪيبن جو باعث ٿيندي وئي.

اوائل ۾ مسلمانن اسلام جي نالي کان سواءِ ٻي ڪنهن به ڳالهه کي پنهنجي لاءِ پسند نه ڪيو. اهو زهد اها پرهيزگاري ۽ اها عبادت جنهن جو مدار اسلامي شعار ۽ احڪام ٿي هيو سو عملي طرح مسلمانن ۾ موجود ٿي رهيو جنهن جو مقصد فقط اهوئي هيو ته مسلمان انهيءَ خصوصيت مان پاڻ کي ٻين کان مٿاهون ۽ الڳ رکندا آهن.

هنن مان ٿوري تعداد وارا اهي مؤمن جن کي نبي ڪريم جي صحبت جو شرف حاصل ٿيل هيو صحابه سڏبا ٿي ويا جيڪي انهن وٽان فيضياب ٿيا هئا تن کي تابعين ڪوٺيو پئي ويو. اهي مڙهي اسلام جي تعليم واري بيروني سبب عملي ۽ اعتدال واري زندگي مان هڪٽار هئا ۽ پنهنجن اجتماعي

ڳالهين توڙي مادي زندگيءَ لاءِ هنن شرعي احڪام ۽ حدبندي ذريعي پذيرائي حاصل ٿي ڪئي. هي هر قسم جي وڳوڙ وغيره کان پاميرا رهندا ٿي آيا. اهي هڪ ئي وقت روزي نماز کي قائم رکندا ٿي آيا ته دين جي واڌاري ۽ اسلامي فتوحات لاءِ به جدوجهد ڪندا ٿي رهيا ۽ هر حالت ۾ سندن جنگ ۽ جهاد جو سلسلو جاري رهندو ٿي آيو. (۱)

ليڪن جئن مٿي ٻڌايو ويو انهيءَ رفتار گهڻي عرضي تائين جڙا نه ڪيو آخر پيغمبر جي لاڏاڻي کان پوءِ سياسي اختلافن جي اثر هيٺ عقيدن جي اختلافن به منهن ڪليو ۽ مسلمانن جي ڪيترن ديني مسئلن دوميان جهڙوڪ:

”جبروتفويض“ ارادي جي آزادي، ”حدوث قدم“ قرآن وغيره مطالبن تي جيڪي قرآني آيتن جي توجهه ۽ تاويل جي قابل هئا، هڪ ٻي پٺيان بحث جي شروعات ٿيندي وئي.“

ان ڪري نظرياتي اختلافن مان گڏ ۽ خاص ڪري فرق بندي واريءَ حالت ۾ ڪن ماڻهن پاڻ کي تنازعن کان پري رکي گوشي نشيني ۽ اڪيلائي جي راهه ورتي هنن جو نت نئين ذمهن رونما ٿيندڙ ڪنهن به اجتماعي ۽ سياسي مسئلي يا واقعي مان ڪوبه واسطو نه رهيو، هي چڱي هر معاملي کان الڳ وهي پنهنجي عبادت ۽ پرهيزگاريءَ ۾ پاڻ کي وڌل رکن لڳا جن کي زاهدن ۽ عابدين جي نالي سان منسوب ڪيو ويو.

(۱) انهيءَ جهاد ۾ اها ڳالهه به خاص طور شامل هئي ته انسان کي سماجي اوثانن جي پاڙ پٽن سان گڏ پنهنجي ذاتي اوثانن کي به ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ کپي — مترجم.

انهيءَ کان پوءِ معاويہ جي دور حڪومت ۾ سندس
 انهيءَ نامناسب روش سبب جيڪا هن اسلام جي اصول ۽
 فروع بابت اختيار ڪئي هئي ۽ هن جي ٻين مستمڪرين کان
 جيڪي هن غور عرب قومن لاءِ روا پئي وڃيون ۽ سندس
 خليفن انهن جي پوئواري پئي ڪئي (۱) ماڻهن ۾ هڪ قسم جي
 نرمي ۽ گوشي نشين جو مادو پيدا ٿيو جنهن اڳتي هلي ڪن
 کي انهن توجيهن ۽ تاويلن ۾ وجهي ڇڏيو جن جي قرآن آيتن
 ۽ اسلامي احڪامن مان نسبت هئي. آخرڪار انهيءَ اثر جي
 ڪري دنيا کي ترڪ ڏيڻ ۽ آخرت جي ثمر حاصل ڪرڻ جي
 ترغيب وجود ۾ ايندي وئي ۽ نساڪ نالي هڪ جماعت جو
 پايو پيو.

اهڙيءَ ريت اسلامي تصوف جي پيڙهه وڌي وئي. ليڪن
 انهيءَ دور جو تصوف ۽ ان جي پوءِ لڳن جي گوشي نشيني
 محض ان لاءِ هئي ته بهتر عبادت ڪئي وڃي ۽ وڌ ۾ وڌ
 قرآن جي رمز ڀرين آيتن جي پيروي ٿيڻ ڪري. ان کان سواءِ
 ورد ۽ ذڪر وسيلي خدائي قرب حاصل ڪيو وڃي.

هن زماني جي زهاد ۽ نساڪ جي چوڻين ۽ اهڃاڻن ۾
 يوئين دور وارن صوفين جي فڪرن ۽ محاورن يعني:

عشق محبت، وحدت وجود، فنا ۽ بقا، صحو ۽ سڪر،
 قبض ۽ بسط، وجد ۽ حال، محو ۽ اثبات وغيره جي
 ڪابه ڳالهه نظر نٿي اچي، انهيءَ دور جو تصوف
 اصل ۾ عملي طريقي وارو هيو جنهن ۾ نظري مسئلا
 خير ڪي هئا.

(۱) مضمون نگار جي هن راءِ مان مترجم جو اتفاق نه آهي.

ذڪر ڪيل دور جا زاهد پوريءَ طرح دين ۽ شريعت جا پابند هئا (۱) هي انهن عملي ۽ نظرياتي تڪرارن کان جيڪي گهڻو پوءِ تصوف ۾ پيدا ٿيا ۽ جن جي ڪري صوفين کي خاص نالو ۽ امتياز حاصل ٿيو، بلڪل پراهان رهندا ٿي آيا.

ٻي صدي هجري جي پوئين عرصي ۾ مسلمانن اندر ڪي اهڙا ماڻهون پيدا ٿيا جن جي هڪ عجيب ۽ خاص زندگي هئي هنن جي زندگي ۽ رهڻي ڪهڻي توڙي ٻين معاملن جي اهڙي ڪا به لڪا نٿي پئي جا ڪنهن ٻي طبقي مان ٺهڪي ايندڙ هجي. ڪين وقت گذرڻ کان پوءِ صوفيءَ جو نالو ڏنو ويو. هي ڪٿو اوديندڙ ماڻهن جي ميڙاڪي کان دور رهي اڪيلي زندگي گهاريندڙ، گوشي نشين ٿي جڳ کان جدا رهڻ لڳا جن جي شاهين مان ابراهيم بن ادهر (وفات ۱۶۲ هه) هڪ بزرگ ۽ برگزیدو شخص ٿي گذريو آهي. چيو وڃي ٿو ته هو بلخ (خراسان) جو شهزادو هيو. هن پنهنجو شهر ۽ گهر ڇڏي نيشاپور جي لڳ زندگيءَ جو ڪافي عرصو هڪ غار ۾ بسر ڪرڻ کان پوءِ چوڏهن ورهين تائين جهنگ جهر جهاڳيو هيو.

ٽين ۽ چوٿين صدي هجري ڌاري تصوف گهڻي پائڻين عروج تي پهچي چڪو هيو ۽ پنهنجي مادگيءَ جي انهيءَ مرحلي کان جو اوائل ۾ ان کي حاصل هيو مختلف ترڪيبن ۽ صورتن ۾ ورهائجي ويو هيو جنهنڪري ڪيئي نظرياتي بحث نروا ٿيندا ويا.

ان دور جو تصوف، تدبير ۽ فڪر ڏانهن راغب ٿيو ۽ انهيءَ عملي مرحلي مان جيڪو ٻن ڳالهين جي ڪري توجهه

(۱) يعني اهو دين جنهن ۾ بادشاهت جو وجود تسليم نٿي ڪيو ويو ۽ اها شريعت جنهن ۾ جاگيرداري ۽ سرمايهداري جي بدعت ڪانه هئي. (مترجم)

لائق ھيو صرف نظرياتي مسئلن ڏانهن مائل ٿيو ۽ صرفين جي تصوف جي تشريح مطابق انهن جي عقيدن ۽ رابن ٿاين محدود رهيو ان کان پوءِ انهن جي رابن جي تجزيي ۽ تعميل، مندن عبارتن، محاورن ۽ خاص لفظن جي تفسير جي شروعات ٿيڻ لڳي. پڇاڙيءَ صرفين جي عقيدن، رابن ۽ احوال ڏانهن ڌيان ڏنو ويو ۽ انهيءَ سلسلي ۾ ڪيئي ڪتاب لکيا ويا جن مان ڪن اهم ڪتابن جا نالا هن ريت آهن:

- (۱) ڪتاب ”اللمع في التصوف“ ٿاليف ابو نصر عبدالله بن علي سراج طوسي (وفات ۳۷۸ھ) لقب ”طاؤس الفقراء“.
- (۲) ڪتاب ”التعرف لمذهب اهل التصوف“ ٿاليف ابوبڪر محمد بن اسحاق بخاري ڪلا آبادي (وفات ۳۸۰ھ) لقب ”تاج الاسلام“.
- (۳) رسالو قشيري ٿاليف زين الاسلام ابوالقاسم عبدالڪريم بن هوازن بن عبدالملڪ بن طلحه بن محمد قشيري (وفات ۴۶۵ھ)
- (۴) احياء العلوم (ڪيميا معادت) ٿاليف امام محمد غزالي (وفات ۵۰۵ھ) سال ٿاليف (۴۹۰-۵۰۰ھ) (۱).

(۱) ماهوار هنر و مردم سال ۱۲ نمبر ۱۳۶-۱۳۷ تهران (ايران) تان ورتل.

بزرگان نقشبند درولای سند

دکتر غلام مصطفی خان دانشگاه سند

احیای تعلیم تصوف بین سند در قرن سوم هجری و نهم میلادی از دست شیخ ابو علی مندی (نو مسلم عالم دین) آغاز گردید کہ از اساتذہ ای شیخ بایزید بسطامی (متوفی ۲۶۱ھ-۸۷۴م) بود ازان بعد ہمین علم صورت چند طریق را اختیار کرد کہ ازان یک طریقہ نقشبندیہ بشمار می رود.

موسی این طریقہ را خواجہ محمد التالیسوی (متوفی ۵۶۲ھ-۱۱۶۶م) بیان کرده می آید کہ بعد ازان خواجہ عبدالخالق غجدوانی (متوفی ۵۷۵ھ-۱۱۷۹م) این طریقہ را بہ پیشرفت آورد و خواجہ بہاء الدین نقشبندی (متوفی ۷۹۰ھ-۱۲۸۸م) اوراہ عروج رسالید.

در قرن یازدہم هجری و ہفدہم میلادی خواجہ باقی باللہ (متوفی ۱۰۱۲ھ-۱۶۰۳م) و مجدد الف ثانی (متوفی ۱۰۳۴ھ-۱۶۲۴م) در ابتدای دورہ ای ده سالہ سن هجری نامور پیشوایان مذہب را گذشتہ اند کہ علاقہ ای شان بہ سر زمین سند بودہ.

در سند از پیروان اوائل مجدد الف ثانی را شیخ موسی و فرزندش شیخ اسحق مشاہیر همانند قرن را شمرده می آیند خواجہ

محمد معصوم (متوفی ۱۰۶۹ھ-۱۶۵۸م) ابن مجدد الف ثانی پیر
طریقت مخدوم آدم تتوی (متوفی ۱۰۸۰ھ-۱۶۶۹م) را بود کہ از
بعد رحلت خواجہ محمد معصوم بر دست فرزندش شاہ سیف الدین
(متوفی ۱۰۹۶ھ-۱۶۸۵م) بیعت نمود.

از سریدان مخدوم آدم (۱) مخدوم ابوالقاسم نقشبندی (متوفی
۱۱۳۸ھ-۱۷۲۵م) (۲) صوفی شاہ عنایت (شہادت ۱۱۳۰ھ-۱۷۱۷م)
و (۳) مخدوم ابوالحسن داهری (متوفی ۱۱۸۱ھ-۱۷۶۷م) بودند.
مخدوم ابوالقاسم در نخست از مخدوم آدم فیض روحانی
را بحصول آورد در بعد حسب ارشاد ہمین پیر طریقت راجع بہ
سر ہند شدہ در حلقہ ای سریدان شاہ سیف الدین داخل شدہ مخدوم
محمد سعین تتوی (متوفی ۱۱۶۱ھ-۱۷۴۸م) معاصر شاہ ولی اللہ
دہلوی و مصنف کتب متعددہ نیز خواجہ محمد ابوالمساکین
(متوفی ۱۱۴۹ھ-۱۷۳۷م) از سریدان مخدوم ابوالقاسم سربزبور
معروف استندہ.

خواجہ محمد ابوالمساکین، شیخ المشایخ خانوادہ لواری شریف
خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) را پیر طریقت بود کہ در سال
(۱۱۸۸ھ-۱۷۷۴م) این جہان را بدرود کردہ از سریدانش شیخ
عبدالرحیم گرہوری (شہادت ۱۱۹۲ھ-۱۷۷۸م) و قاضی احمد (متوفی
۱۲۲۳ھ-۱۸۰۸م) صاحب تصنیف بودند. علاوہ از این بزرگان
مزید برگزیدگان نقشبندی نیز در سند گذشتہ اند کہ بوسیلہ ای
علم و عرفان ساکنان این سر زمین را اہتدا سی فرمودند چنانکہ:

مخدوم آدم نقشبندی (متوفی ۱۰۶۶ھ-۱۶۵۵م) معاصر مخدوم
آدم تتوی و شاہ فقیر اللہ علوی (متوفی ۱۱۹۵ھ-۱۷۸۰م) و سیاح
محمد بقا (متوفی ۱۱۹۸ھ-۱۷۸۴م) و مخدوم عبدالواحد ثابری

سیوہانی (متوفی ۱۲۲۴ھ-۱۸۹۰م) و بخدوم محمد ابراہیم توری
 (متوفی ۱۲۲۵ھ-۱۸۱۰م) و سید محمد راشد ابن سید محمد بقا
 موسس خازوادہ راشدی (متوفی ۱۲۳۲ھ-۱۸۱۸م) و سید صبغت اللہ
 (متوفی ۱۲۴۶ھ-۱۸۳۹م) بانی حزب حر و همکار سید احمد شہید
 (۱۳۴۱ھ-۱۸۲۶م) و خواجہ نظام الدین مجددی شکارپوری (متوفی
 ۱۲۷۳ھ-۱۸۵۶م) مصنف اسرار و رموز نقشبندیہ و آغا عبدالرحیم
 مجددی متعالوی (متوفی ۱۳۱۴ھ-۱۸۹۶م) و خواجہ عبدالرحمن
 مجددی (متوفی ۱۳۱۵ھ-۱۸۹۷م) وغیرہم۔

ترجمو

سنڌ جا نقشبندي اولياءَ

جناب ڊاڪٽر غلام مصطفيٰ خان سنڌ يونيورسٽي

سنڌ ۾ تصوف جي تعليم جي شروعات ٽين صدي هجري (ٽائين صدي عيسوي) ڌاري شيخ ابو علي سنڌي نالي هڪ نومسلم عالم وٿان ٿي جيڪو شيخ بايزيد بسطامي (وفات ۲۶۱ھ-۸۷۴ع) جو استاد هيو. (۱) ان کان پوءِ هن علم ڪيترن طريقن جي صورت اختيار ڪئي جن مان هڪ نقشبندي طريقو هيو.

انهيءَ طريقي جو باني خواجه محمد تاليسوي (وفات ۱۲ھ-۱۱۶۶ع) پڻايو وڃي ٿو جنهن کان پوءِ خواجه عبدالخالق غجدواني (وفات ۵۷۵ھ-۱۱۷۹ع) هن طريقي کي اڳتي وڌايو ۽ خواجه بهاء الدين نقشبندي (وفات ۷۹۰ھ-۱۳۸۸ع) ۴-روح تي پهچايو. يارهين صدي هجري (سترهين صدي عيسوي) ۾ خواجه باقي بالله (وفات ۱۰۱۲ھ-۱۶۰۳ع) ۵ مجدد الف ثاني ۱۰۳۴ھ-۱۶۲۴ع) هجري سن جي ڏهن هزارن واري شروعاتي دور جا ٻه ناميارا مذهبي اڳواڻ ٿي گذريا آهن جن جو لاڳاپو هند سان هيو.

(۱) تذڪره مشاهير سنڌ مولانا دين محمد وفائي ص ۲۳، شرح شطحيات شيخ ابو محمد روز بهان (۶۰۶ھ-۱۲۰۹ع) جي حوالي سان.

سنڌ اندر مجدد الف ثاني جي اوائلي پوءِ لڳن مان شيخ موسيٰ ۽ سندس فرزند شيخ اسحاق ساڳي صدي جا مشاهير ليکيا وڃن ٿا (۱) مجدد الف ثاني جي فرزند خواجه محمد معصوم (وفات ۱۰۸۹ھ-۱۶۵۸ع) جو مريد مخدوم آدم نٿوي (وفات ۱۰۳۰ھ-۱۶۲۹ع) هيو (۲) جنهن پنهنجي مرشد خواجه محمد معصوم جي رحلت کان پوءِ سندس فرزند شاه سيف الدين (وفات ۱۰۹۶ھ-۱۶۸۵ع) جي هٿ تي بيعت ڪئي (۳).

مخدوم آدم جي مريدن مان مخدوم ابوالقاسم نقشبندي (وفات ۱۱۳۸ھ-۱۷۲۵ع) صوفي شاه عنايت (شهادت ۱۶۱۰ھ-۱۷۱۷ع) ۽ مخدوم ابوالحسن ڏاهري (وفات ۱۱۸۱ھ-۱۷۶۷ع) هئا. مخدوم ابوالقاسم بهريان مخدوم آدم وٽان روحاني فيض حاصل ڪيو پوءِ ان جي ارشاد مطابق سرهند وڃي شاه سيف الدين جو مريد ٿيو. انهيءَ مخدوم جي مريدن مان مخدوم محمد معين نٿوي شاه ولي الله دهلوي جو همعصر ۽ ڪيترن ڪتابن جو مصنف (وفات ۱۱۶۱ھ-۱۷۴۸ع) ۽ خواجه محمد ابوالمساڪين (وفات ۱۱۴۹ھ-۱۷۳۷ع) مشهور آهن.

خواجه محمد ابوالمساڪين لواريءَ جي بزرگ خواجه محمد زمان ”سلطان الاولياء“ وفات (۱۱۸۸ھ-۱۷۷۷ع) جو مرشد هيو جنهن جا مريد شيخ عبدالرحيم گرهوڙي (شهادت ۱۱۹۷ھ-۱۷۷۸ع) ۽ قاضي احمد (وفات ۱۲۲۳ھ-۱۸۰۸ع) هئا جن جا ڪيئي ڪتاب لکيل آهن. انهن بزرگن کان سواءِ سنڌ ۾ ٻيا ڪيئي نقشبندي اولياءَ ٿي گذريا آهن جن پنهنجي علم ۽ عرفان وسيلي هتان جي رهاڪن جي رهنمائي ڪئي جهڙوڪ:

(۱) مڪتوبات امام رباني ج ۳ ص ۶۹-۷۰.

(۲) مڪتوبات معصوميه ج ۲ ص ۶۳-۷۷.

(۳) مڪتوبات شاه سيف الدين نمبر ۶۶.

مخدوم آدم نقشبندي، مخدوم آدم نئوي جو همعصر
 (وفات ۱۰۸۸ھ-۱۵۵۶ع) شاه فقير الله علوي (وفات ۱۱۹۵ھ-
 ۱۷۸۰ع) سيد محمد بقا (وفات ۱۱۹۸ھ-۱۷۸۴ع) مخدوم
 عبدالواحد ثاني سيوهاڻي (وفات ۱۲۲۳ھ-۱۸۰۹ع) مخدوم
 محمد ابراهيم نئوي (وفات ۱۲۲۵ھ-۱۸۱۰ع) سيد محمد راشد
 ولد سيد محمد بقا راشدي خاندان جو باني (وفات ۱۲۳۲ھ-
 ۱۸۱۸ع) سيد صبغت الله حر تحريڪ جو باني ۽ سيد احمد شهيد
 (۱۲۴۱ھ-۱۸۲۲ع) جو ساڻياري (وفات ۱۲۳۶ھ-۱۸۳۱ع) خواجه
 نظام الدين مجددی شڪارپوري مصنف اسرار و رموز نقشبنديہ
 (وفات ۱۲۷۳ھ-۱۸۵۶ع) آغا عبدالرحيم مجددی مٽيارين وارو
 (وفات ۱۳۱۴ھ-۱۸۹۶ع) خواجه عبدالرحمان مجددی (وفات
 ۱۳۱۵ھ-۱۸۹۷ع) وغيره. (۱)

(1) ماهوار نئين زندگي ڪراچي مارچ ۱۹۷۵ع ۾ شايع ٿيل مضمون جي
 اختصار ۽ اضافي سان ترتيب ڏنل. جنهن جو فارسي ۾ به ترجمو پيش ڪيو ويو.

"خراج عقیدت"

نقش بندگان کہ بود چون دم عیسیٰ دم شان
مردہ دل زندہ شود از نفس خرم شان
ہمہ در حکمت ایمان بہ فِلاطون مانند
میشود مرہم صد زخم گنہ یک دم شان
ابریساں کرم بہ جز محیط فضل اند
یم فیض است ہمہ سالک رشحات نم شان
آہوانند بہ صحرای چہرای وحدت
شود از سایہ ای کثرت چوغزالان رم شان
پاک از تفرقہ ای غیر و بحق جمع دل اند
نفی و اثبات بود نغمہ ای زیرو ہم شان
صاف گویند چو آئینہ مکندر اسرار
قلب شان حق ز کرم ساختہ جام جم شان
بیخود انس خداوند تعالیٰ باشد
از خودی وحشت شان است زہستی دم شان

همچو اکسیر من قلب طلا گرداند
ای خوش آنکس که بود محرم شان همدم شان

حرمت حب حبیب و نظر مجد خلیل
یا رب از رحمت این بنده نکن محرم شان

مخدوم محمد ابراهیم خلیل
”صاحب کلمه مقالات الشعراء“
(متوفی ۱۳۱۷ع)

ز خاک کوی تو، بوی عبیر بسی آید
که سوی دانشدگان دل پذیر بسی آید

(امیر علی شیر نوائی)

آثار و احوال

سر زمین مند، مسجود دل غمدیده است
خون اسلاف اندرون خاک او پوشیده است (۱)

سر زمین مند گهواره ای اصفیا و اولیاء را می ماند است که
این سرزبوم را به تعدیل رشد و زهد تاسین داده علاوه از هموطنان
خویش ساکنان اکنان دور و دراز نیز شرف دعوت معارف
و مصالح را می بخشیدند چنانچه به تواتر انبوه خلائق را رونق
حضور شان می نهاد و از اثمار طمانیت روحانی هم از عقده کشائی
مسائل مادی بهره ور می گردید.

سلطان الاولیاء حضرت خواجہ محمد زمان از طایفہ ای همانند
برگزیدگان برخاسته است. وی از پیروان مشایخ دوران حضرت
مخدوم ابوالقاسم نورالحق و حضرت خواجہ محمد ابو المساکین
تتوی بوده کہ سلسلہ نقشبندیہ از آنها در ولایت سند سرور شد
و گسترش یافت و حضرت خواجہ محمد زمان بدین نہج بنی نوع
انسان را اهداء می فرسود.

خانوادہ شان از پشت شانزدهم کہ علاقہ اش بہ مالک
محمد بود سلسلہ ای سہروردیہ می ماند. در انتہا شیخ

(۱) ترجمہ شعر اردو داکتر اقبال لاهوری.

عبداللطیف بن شیخ طیب متعلق بہ سلسلہ ای نقشبندیہ گردید۔
 در مورد ترویج همین سلسلہ را گشتہ قبل ازین مخدم آدم تتوی
 نخستین بزرگ بود کہ بنای سلسلہ ای نقشبندیہ را در خطہ ای سند
 نواد کہ در استقبال مذکور خواهد شد.

اجداد حضرت سلطان الاولیاء را در قرون قدیم حین زمام
 داری خلیفہ ہارون الرشید (۵۱۹۳ھ) از دیار عرب تشریف بہ
 سند آورده در توابع بلدہ تہ متمکن شدہ بودند۔ آنجا بہ امن و
 عافیت زندگانی نی کردند اما در اوائل قرن نهم ہجری اثنای
 دور آشوب سومرگان و سمگان (فرمان روایان سند) "۷۵۲-۸۲۰ھجری"
 ازین جارخت بستہ بہ ایالت کچ (ہند کنونی) رفتند تاہم علاقہ ای
 ایشان بدستور بہ ناحیہ سند می ماند سر انجام شیخ عبداللطیف
 کلان [سہروردی] بہ اصرار و استدعای ارادتمندان خویش بساز
 در سال ۹۱۰ ہجری ورود بہ سر زمین سند نمود (۱)۔

شیخ موصوف بہ درجہ ای کمال، صاحب علم و عرفان را
 برد و یگانہ روزگار کہ مدام در خلوت بسر می برد روزنہار مانند
 بران زمانہ بہ دروازہ ای مریدان خویش قدم رنج نمی فرسود
 دوام بہ زہد و ریاضت کار می داشت و نہال طریقہ تصوف را
 ہی پرداخت نیز کتب متعدد بہ رشحات قلم آراست آن چنان تادم
 واپسین غافل از یاد خدا نماند۔

منقول است کہ روزی ارادتمندانہ التماس نمودند کہ موجب
 کم حدیث مردمان سن رسیدہ و ضعف ورزیدہ آزاد از سائر
 انقباض هستند شمارا نیز می باید کہ از ریاضت شبانہ روز قدری

(۱) فردوس العارفین.

محترز باشید۔ ایشان بہ پاسخ فرمودند ہرچہ باد الامسن تادم مرگ فرائض تمامی را از دست نبروایم داد و شما این چنین شعر شوید کہ بالفرض مراد ہیچ یک مستخدم سیر نیست ناگاہ کسی بر در اطاقم رسیدہ مرا صدا می دهد کہ یک تحفہ ای از فلان برای شما تقدیم کردن می خواہم و در عین حال کہ من در استراحت باشم تاہم بزودی از بسترم برخاستہ و دروازہ اطاق را کشودہ همان تحفہ را بدست خواہم آورد۔

در آن حالیکہ جهت حصول نعمت دنیوی مردم را چندان اشتیاق می باشد آنچنان برای تحصیل نعمت الہی خیالی زیاد مشوق شدن می شاید چنانچہ مصرف عبادت مترادف بہ دروازہ کشودن نعمت خداوندی است۔

شیخ عبداللطیف پسر نامدار موسوم بہ شیخ عبدالواحد داشت و ازان پسرش شیخ ابراہیم سعدن انوار الہی را معروف و پسر آن شیخ طیب تارک دنیا مذکور می شود کہ از اخیار و اتقاء دہر بود وی متواتر بہ فاقہ می زیست و زندگانی اش را بہ تمام سادگی می گذرانید و نظیر زہاد ترک از دولت و ثروت می ورزید یک روز مردی ازان زہد انتساب پرسید کہ باید شما از جملہ نعمت های این روزگار معمور باشید در جواب گفتند این چنین نیست البتہ محتاج کسی را نشدن لاشک نعمت عظمی است و در بساط ما ہیچ کمی ازان نیست (۱)۔

شیخ عبداللطیف ثانی [والد بزرگوار حضرت سلطان الاولیا] از اکابر ابرار صاحب جود و سخا و عابد و زاہد بود سرید انش از حد ادب اورا "شیخ حاج" می نامیدند در علوم ظاہری ہم باطنی

(۱) مرغوب الاحباب۔

نظیر نه داشت نیز دریای معرفت و مکتفی بر صبر و شکر می ماند مسکنش در قصبه قدیم لواری بود در طی من طفولیت رهسپار بلده تنه شد آنجا در خدمت اقدس میخدم فیض الله نقشبندی ابن حضرت میخدم آدم تتوی زانوی تلمذ را تم نمود از بعد ارتحالش در سلک تلقین سندان حضرت میخدم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی در آمد و اکثر درخانقاه ایشان بسر می برد.

بیاد باید داشت که همین شیخ عبداللطیف (متوفی ۱۱۴۹ هـ) مدفون نواح قصبه قدیم لواری در ایام صحبت و رغبت میخدم فیض الله سزبور سلسله ای سهروردیه را وداع کرده به سلسله ای نقشبندیه پرداخته بود.

درباره ای احوال خیر تمثال حضرت میخدم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی که از پیشوایان این خانواده یا کرده سی آید صاحب تحفته الکرام می نویسنده: ابوالقاسم نقشبندی ولد درس ابراهیم که از اجداد ارادتمند خالواده شیخ بهاءالدین ذکریا ملتانی بوده می باشد.

درس ابراهیم اول وارد تنه شده آنجا به وفور بزرگی در گذشت بعد از او ابوالقاسم فرزند رشیدش بکمالات علمی و عملی از اجله ای مشایخ صاحب حال و قال بر آمده عالمی را به فیض متکاثر رسانید، صحبتش گم گشتگان بادیه ضلالت را به شاه راه نجات فائز کردی بسا بزرگ از خدمتش به مقصد رسید نده خوارق کراماتش زیاده از انداز تحریر و تقریر است که جهانی به ظهور آن شاهد کافی، خدام آن خاندان بمزید علم و ایقان معروف از اولادش مسمی احمد جوانی به سیمای رشد برخاسته در عنقوان

شاب واصل رحمت و هاب گردید اکنون (۱۱۸۱ هجری) از نیاثر آن بزرگ دین سالک راه یقین احدی وجود ندارد (۱)

در تحفته الطاهرین همین طور ثبت است: ابوالقاسم از درگاه فیض بارگاه حضرت شاه سیف الدین بن عروت الوثقی حضرت خواجہ محمد معصوم بن امام ربانی مجدد الف ثانی حضرت شیخ احمد سرھندی فیض یاب و فضایل ماب شدند می گویند کہ در ابتدای صحبتی چند بہ خدمت مخدوم آدم تتوی بسر برد کہ صاحب مقامات جمیل و کرامات جلیل بود، و تاریک دلان را بہ شعل هدایت و تیرہ درونان را بہ چراغ معرفت رهنمونی می کردہ وی از سریدان حضرت خواجہ محمد معصوم عروت الوثقی بود (۲)

روزی حضرت مخدوم آدم بہ حضرت ابوالقاسم فرمودند کہ استعداد شما بغایت عالی می نماید ازین مورد اگر در سرھند مبارک بروید شاید بہ قدر بلند استعدادی افاضہ ایادی فیوض شود باین فرمودہ حالی شوق سرھند مبارک ایشان را دامنگیر شد و مستعد روانگی شدہ در خدمت حضرت شاه سیف الدین رسیدہ تحصیل علوم باطنیہ و مشاہدہ ای عروجات و نزولات مقامات را نمودند.

بدین نسق کرات و سرات بہ سرھند مبارک می رفتند فوہت ثالث حضرت سرشد وقت وداع بہ سرید سعید تحکیم نمود کہ بروید در ولای سند و احیاء طریقت را بکنید کہ بہ اسلہ ای

(۱) تحفۃ الکرام میر علی شیر قانع تتوی جلد سوم ص ۲۳۶.

(۲) تحفۃ الطاهرین، شیخ محمد اعظم تتوی ص ۷۸ تصحیح و تفسیر آقا در عالم درانی. تکملہ مقالات الشعراء مخدوم محمد ابراہیم خلیل تتوی (متوفی ۱۳۱۷ھ) بہ تصحیح و حواشی سید حسام الدین راشدی ص ۱۷۸-۱۸۶ و ۲۴۵. از انتشارات سندي ادبي بورڈ حیدرآباد سندھ.

ما و شما یکنائی پیدا کرد پس در سند تشریف آوردند و به تصویب احیاء طریقت فرمودند بدان مشابہ کہ نہ تنها رجال سند بلکہ از ولایات بعیدہ نیز بسیاری از طلباء فیض یاب می شدند.

بعاقبت چونکہ فیض بخشی آن جناب رطب و یابس را منور گردانید و قنادیل قلوب را بہ انوار و اذکار ایشان روشن گردید ارادت و عقیدت خلق روز افزون شد تا آنکہ جوق در جوق خلایق از ہر جانب آمدن آغازیدند و از دست مبارک آن والا تبار احیاء طریقت چنانچہ باید مفتوح گشت.

لاشک صحبتش کم شدگان بادیہ ضلالت را بہ شارع نجات فائز می کرد و بزرگان لا تعداد از خدمتش بہ نیل و مرام می رسیدند ایشان بتاریخ ہفتم شہر شعبان در سال ۱۱۳۸ ہجری بہ گلزار اعلیٰ علیہین خرابیدند تا تاریخ ارتحال شان منقوش بقبرہ واقع کویچہ مکلی (تمہ سند) ۴ین چنین است.

بسال وصل او ہاتف بفرمود

بوالقاسم سراسر نور حق بود

(۱۱۳۸ ہجری)

از طومار سلاسل (میر علی شیر قانع) ظاہر است کہ بزرگان ذیل از حضرت ابوالقاسم نقشبندی فیض یافتند و بیعت کردند.

(۱) مخدوم محمد معین ولد مخدوم محمد امین تتوی.

(۲) الشیخ یحییٰ عرب کہ در مدینہ منورہ احیاء طریقت نقشبندیہ را نمود.

(۳) میان عبدالوالی برادر عبدالباقی واعظ.

(۴) مخدوم ضیاء الدین دانشمند معروف تتوی.

(۵) سید محمد ناصر ولد سید نعمت اللہ شکر الاهی شیرازی.

- (۶) سید عبدالله ولد سید نعمت‌الله شکر الاهی شیرازی۔
 (۷) میخدوم عنایت‌الله بصیر واعظ تتوی۔
 (۸) میر سرنضی ولد میر کمال‌الدین خان رضوی۔
 (۹) میان عبدالباقی واعظ ساکن اگہم و ستعلوی۔
 (۱۰) میان محمد (خواجہ ابوالمساکین) نمبرہ میخدوم آدم
 تتوی ازو خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) نیز سید شکرالاهی
 شیرازی (ستوفی ۱۱۶۱ھ) از خانواده ای سید شکرالله اول نزیل
 سند از شیراز (ستوفی قبل ۹۶۲ھ) کہ از دودمان عبداللہ الحسین
 الدشتکی شیرازی بودہ وغیرہم۔

عدہ ای از شعراء نامدار آچہ در مدح میخدوم بمدوح سرودہ
 اند اینجا درج کردہ می آید:

خواجہ خواجگان ابوالقاسم

سرور سروران ابوالقاسم

در طریق ہدایت و ارشاد

رہبر سالکان ابوالقاسم

طالبان رہ حقیقت را

باید زبند زمان ابوالقاسم

ہست ہر دم بساز اہل حجاز

نغمہ ای قدسیان ابوالقاسم

برسریر قلوب اہل زمان

مثل شاہ جهان ابوالقاسم

گشت بستان قربت حق را

قمری خوش بیان ابوالقاسم

شده مقدم لشین حضرت حق
هر که خواند بجان ابوالقاسم

محمد بلال طالب

(تکمله مقالات الشعراء ص ۳۶۵)

خواجہ ای ما جناب نورالحق

مرشد شیخ و شاب نورالحق

بر زمین شاه برفلک مہام است

هر کہ شد باریاب نورالحق

جگر کفر را کباب نمود

ہست تیغ خوش آب نورالحق

خیمہ ای ملت و ہدایت را

گشت مثل طناب نورالحق

فتح شد رحمت خدا بروی

کوفتہ هر کہ بباب نورالحق

بست لایعقل از غلایق شد

ہر کہ نوشد شراب نورالحق

نہ بود جز محاسبہ انفس

ای محاسب حساب نورالحق

غیر حق حک شود ز لوح دلست

گر بیخواند کتاب نورالحق

کرد تعمیر دین خود آنکس
کز تعشق خراب نورالحق

ای خلیل از کمال شاست نفس
من خطایم ثواب نورالحق

مخدوم محمد ابراهیم 'خلیل' تتوی
(تکمله مقالات الشعراء ص ۳۶۶)

حضرت خواجہ محمد ابوالمساکین (پیر و مرشد حضرت
سلطان الاولیاء) بن مخدوم محمد اشرف بن حضرت مخدوم آدم
تتوی، روشن گر آئینہ ای مشیخت جدو پدر برآمده (۱) از بعد
وفات والد بزرگوار مخدوم محمد اشرف در آغوش تربیت حضرت
مخدوم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی علوم ظاہری و باطنی را بہ
تکمیل رسانید۔

ہنگام واقعہ ای حضرت ابوالقاسم جمیع سریدانش خواہش
نمودند کہ ایشان امانت روحانی را بہ فرزند خویش، شیخ ابراهیم
تفویض نمایند لاکن حضرت موصوف بجایش حضرت خواجہ
ابوالمساکین را یاد می فرمود کہ همان وقت حاضر خدمت نبوده
چون خواجہ ابوالمساکین باز آمد حسب توصیہ ای پیر و مرشد
مراجعت بہ مزار شان کردو حامل امانت روحانی را گردید (۲)
خواجہ موصوف در سال ۱۱۴۹ ہجری بتاریخ نهم ذی الحج داعی
اجل را لبیک گفت، جسدش بہ دیار عرب در مکہ معظمہ متصل

(۱) تحفۃ الکرام جلد ۳ ص ۲۳۵، سیر علی شیر قانع تتوی.

سرتب دکتور نبی بخش خان بلوچ.

(۲) تحفۃ الکرام ج ۳ ص ۲۳۵.

دروازه حجره ای حضرت ام المؤمنین خدیجہ الکبریٰ بردست راست
تأمین یافت (۱)

روشن ازوی مکارم دین بود
آنکه خواجہ ابوالمساکین 'رح' بود
فیض بخش، زبان، فیض نشان
که سراپا فضائل آئین بود
نام او حرز جان سریدان را
که طریقت ازو به تأمین بود
خواجہ ای روزگار و رهبر راه
ره نور ده که سخت و سنگین بود
رحمت حق به 'مرد حق' باشد
آنکه چون نام صدق آگین بود

..... 'نیاز'

۸-۴-۲۷۶

جلیل القدر، خواجہ ابوالمساکین چنانچه بتاریخ نهم ذی الحج
چشم از این جهان بسته لذا عرس سراپا قدس ایشان را سالیانہ
برخانقاه حضرت سلطان الاولیاء در قصبہ لواری شریف انعقاد
پذیر می شود و حسب موقوعہ آمد و شد معتقدین را اجراء
می یابد.

(۱) حدیقتہ الاولیاء، سید عبدالقادر تنوئی ص ۱۲۰.

در آن حالیکه ذکر خیر سلسله ای نقشبندیہ را روبہ انسجام آورده، سی شاید کہ سخن درباره سلسله ای نقشبندیہ روان داشته باشد:

این سلسله در اوائل موسوم بہ سلسله ای خواجگان شدہ۔ بین حوزہ ای ترکستان از دست خواجہ محمد القالیسوی (۵۶۲ھ) تاسیس یافت ازان بعد اورا خواجہ عبدالغنی غجدوانی [۵۷۵ھ] بفروغ آورد لکن ہمین سلسله را کہ برہام ءـروج رسانیدہ آن نابغہ ای نبیل حضرت خواجہ بہاء الدین نقشبندی [۵۹۰ھ] بود و بدین نسبت سلسله ای خواجگان منسوب بہ سلسله ای نقشبندیہ شدہ بہ پیش رفت زیاد رسید [۱]

ہمین سلسلہ را حضرت خواجہ محمد باقی بالله [متوفی ۱۰۱۲ھ] وسط فلمروئی شہنشاہ جلال الدین اکبر سروج و مترقی در شبہ قارہ ساخت و خلفایش یکی بعد دیگری آنرا در بلاد نزد و دورتداول نمودند کہ از آنها شیخ المشایخ حضرت شیخ احمد بن مخدوم عبدالاحد سرہندی معروف بہ سجدد الف ثانی امام ربانی [متولد ۱۱۴۱ شعبان [۵۹۱ھ] باختص یاد کردہ می آیند۔

سلسلہ ای نسب ایشان را بہ امیر المؤمنین حضرت عمر ابن الخطاب می رسد شیخ احمد در اوائل از تعلیمات والد بزرگوار حضرت شیخ عبدالاحد [متوفی ۱۰۰۷ھ] مستفیض شدہ کہ علاقہ بہ طائفہ ای چشتیہ و قادریہ سی داشت چنانچہ سروجی است کہ:

وقتی کہ شیخ عبدالاحد قریب الوصال گردید خرقہ ای خلافت چشتیہ را کہ شیخ عبدالقدوس گنگوہی باودادہ و حرفہ ای

(۱) تذکرہ صوفیای سرحد، اعجاز الحق قدوسی ص ۴۴-۴۵ و ۱۳۴ از انتشارات مرکز اردو بورڈ لاہور،

خلافت قادریہ کہ شاہ کمال کیتھلی آن را سپردہ بودند بہ شیخ احمد عطا کردہ اورا جالشین خویش متعین فرمودہ چنانکہ وی نوشتہ است۔

»این فقیر را نسبت فردیت از پدر بزرگوار خود حاصل شدہ و پدر بزرگوار را از عزیز (شاہ کمال) کہ جذب قوی داشتند و بخوارق مشہور بودند بدست آمدہ و این درویش را توفیق عبادات نافلہ خصوصا ادای صلوات نافلہ از پدر وی است و پدر بزرگوار را این سعادت از شیخ خود (شیخ عبدالقدوس) کہ در سلسلہ ای چشتیہ بودند حاصل شدہ بودہ« (۱)

شیخ احمد بعد از ان در خدمت و صحبت حضرت خواجہ باقی باللہ بہ سلسلہ ای نقشبندیہ در آمدند و در زمانہ (۱۰۰۸ھ) بردست خواجہ تمزبور بیعت کردند و از بعد عبور ریاضت و مجاہدہ مشرف بہ خرقہ ای خلافت گردیدند چون پیر طریقت ایشان را در گذشت باز بہ مولد خویش (سرہند شریف) رسیدہ سلسلہ ای ارشاد و ہدایت را آغاز نمودند تا در سال ۱۰۲۹ھ فیوض و برکات مجددانہ ایشان را مابین ہند و سند خیلی گسترش گزید آن جناب معلی القاب بتاریخ ۱۸ صفر ۱۰۳۴ھ واصل باللہ شدند [۲]

حضرت امام ریائی اگرچہ در تاسین نظام شرعی مسی کوشیدند تاہم بعض اوقات جولانی طبع رندانہ را بلا تردد اظہار می نمودند کہ نمونہ ای از ارشادات ایشان بدین طور است:

(۱) حیات مجدد ص ۲-۴ پروفیسور محمد فرمان بحوالہ «سبب و معاد»۔

(۲) تذکرہ سوفیای سند اعجاز الحق قدوسی ص ۵۳۔

نیاز طریقت ازین است تا که جهت تهیه ای تکالیفات شرعی تسهیل پیدا شود و یقین استدلالی را عوض به کشف شود که مورد اطمینان تمامی را باشد اگر مشاهده و مکاشفه خلاف شرع باشد آن را بقدرنیم جو هم نباید قبول کرد.

نیز فرموده:

ای دریغا که این شریعت ملت آبائی است
ملت ما کافری و ملت ترسائی است

کفر و ایمان هردو زلف و روی آن زیبائی است
کفر و ایمان هردو اندر راه ساینکتائی است (۱)

در سند همین سلسله بوساطت حضرت مخدوم آدم نتوی و حضرت شیخ ابوالقاسم نقشبندی نیز بتوسل حضرت خواجه ابوالمساکین تا به دودمان حضرت سلطان الاولیاء توسیع یافت و نقش و نگار نقشبندیان را در این خطم جاگزید.

صاحب تکمله مقالات الشعراء رقم نموده:

آنکه طریقه ای جلیله نقشبندیه را در سند گویا نام نبود و طریقه ای قادریه و سهروردیه بسیار غلبه داشتند، در تمام سند یک نفس نفیس مخدوم المخادیم مخدوم آدم تستوی طریقه ای نقشبندیه داشتند و بس که دو طریقه موصوف غلبه داشتند، کسی باین طریقه مائل نمی شد.

(۱) حیات مجدد ص ۹ و ۸۱ پروفیسور محمد فرمان بجوانه مکتوبات امام ربانی (یکی از مطبوعات مجلس ترقی ادب لاهور)

لاکن همین طریقہ از برکات فیض درجات مخدوم آدم و مخدوم ابوالقاسم چندان عروج پذیرفت کہ حضرت شاہ ضیاءالدین الحق سرہندی در سند تشریف آورده از زیارت حضرت نورالحق [ابوالقاسم] فارغ شدند، فرمودند کہ این بزرگوار «خورشید مکی» است و چون نوبت دیگر بمراقبہ ای این درگاہ دبر کشیدند پس از فراغ فرمودند کہ «یک خانقاہی از سرہند مبارک است» [ص ۱۸۳]

نیز نوشتہ:

ارادت و عقیدت خانی [در زندگانی حضرت ابوالقاسم] روز افزون شد تا آنکہ جوق در جوق خلایق از ہر جانب آمدن آغازیدند و از دست مبارک آن والاتبار احیاء طریقت چنانچہ باید مفتوح گشت [ص ۱۸۵]

حضرت خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) بتاریخ ۲۲ رمضان (۱۲۲۵ھ-۱۷۱۳م) رونق افزای عین جهان را شدند. قبل ازین قطب الاقطاب حضرت مخدوم ابوالقاسم نورالحق نقشبندی دربارہ ورود مسعود ایشان بشارت بہ شیخ عبدالطیف (والد بزرگوارش) و خواجہ ابوالمساکین فرمودہ بودند.

روشن از پرتو رویش نظری خواهد شد!

حضرت خواجہ زمان از بعد تحصیل اولین دورہ ای تعلیم راجع بہ بلدہ تتم و راغب بمدرسہ عالیہ مخدوم محمد صادق (۱)

(۱) مخدوم محمد صادق نقشبندی ولد مخدوم عبدالجمیل سنہی (متوفی ۱۱۵۴ھ) پسرش مخدوم ابوالحسن محدث (متوفی ۱۱۸۷ھ) بہ حرمین شریفین رفتہ نمود و افسی کرد بعدہ فرزندش مخدوم محمد حیات سنہی (متوفی ۱۱۶۳ھ) کہ مدرسہ آرای مدینہ طیبہ بود در آن سرزمین اعلم علماء و اقدم فضلا زیستہ سرآمد محدثان بانمال و سرگرو مدرسان صاحب قال و حال بودہ (تجدتہ الکرام ص ۲۳۵)

شدند که از شاهیر دوران و دادا حضرت میخدوم محمد اشرف
ابن میخدوم آدم تتوی و سرید سعید عوارف المعارف حضرت شاه
عبدالمطیف را بود.

در طی تکمیل علوم ظاهری راه و رسم خواجه زمان را به
خواجه دوران حضرت محمد ابوالمساکین پیوست که در آن ایام
سکونت پذیر به تته بودند. او شان بیک فنار حس کردند که
فی الواقع این همان جاده پیمای کشف و کرامت است که شیخ
الشیوخ حضرت شیخ ابوالقاسم نورالحق برایش بشارت فرموده بودند
چنانکه بتواتر ایشان را به خانقاه سی خواندند و خواجه زمان
بتدریج شناگر بجز طریقت رقم گردیدند که خود می فرمایند:

”روزی که جرقه ای محبت حق را بدرونم روشن گشت هیچ
لذت از مشاغل کتب نیافتم در ابتدا رضای من چنان نبود که
واردات خویش را به کسی واضح کنم از این علت بظاهر کتاب
در بغل نهاده بمدرسه می شتافتم و چون بیخانه باز می گشتم
بدرآب می پرداختم و مساعی می کردم که زنیار کسی مطلع
از این حال نشود. تاوقتی که حضرت خواجه ابوالمساکین رخصتم نداده
هیچ کدام را آگاه از این امرار نمی ساختم پس بلازدد تمام اوقات
را به خانقاه صرف نمودن آغازیدم.“

میخدوم محمد ابراهیم خلیل نوشته اند:

”زنده اصحاب ارشاد خواجه محمد زمان جرن در بلده نت
برای طالب علوم ظاهری آسندند نظر به نسبت قدیمه به خدمت حضرت
شیخ حاج که عبارت از پیرایه ای اصحاب کمال خواجه ابوالمساکین
بودند مشرف می شد و خدمت آن جناب را ملاک امور دین دانسته
مراتب اعزاز را می اندوخت تمایل شان نظیر مور و ماه چندان

مهم بیکدیگر بود که جمیع اصحاب و احباب را مبتلای رشک و محو حیرت می داشت.

روزی حضرت خواجه ابوالمساکین به تقریبی برای ملاقات یکی از بزرگان بلده تشریف فرما شدند و خواجه محمد زبیر را فرمودند که عزیز من تو همراه ما باش! وی دست انقیاد بر سینم ای عقیدت بست.

از آنجا که حضرت ابوالمساکین هم نظر به سنت و تعیت پیر و مرشد حضرت ابوالقاسم نقشبندی لباس عمده و متشرع می پوشیدند و ایام شبنم بود که وقتی از سبب قدم فشانی آنجناب اثر خاک بداسن ایشان طاری شده خواجه محمد زبیر این امر ناگوار گردید و التماس کرد که حضرت حکم فرمایند تا که اثر خاک را از قبای شما دور سازم آن جناب کرشمه ای کرم نموده پیام فرمودند خواجه زمان همان اثر خاک را بچندین چاره گری بر افشاند آخر چون افشانده نشده بدین آورده و آن را مکیده زائل کرد.

خواجه ابوالمساکین را این خدمت خیلی منظور نظر شده فرمودند که عزیز من! تو نمی خواستی که این مقدار غبار در داسن ما باشد؟ گفت آری دلم نمی خواست دگر از طریق ادب ساعتی ساکت بمانم و گفتم که باشد از خود زائل شود اما چونکه آن نمناک بود نرفت و ناچار شده عرض کردم فرمودند آفرین باد!

اولین سبب رغبت حضرت خواجه دوران به حضرت خواجه زبیر از این شد بعد چه جان فشانی که نکرد و چه سهربانی که ندید خواجه زمان غرق دریای عقیدت بود و خواجه دوران تسور افشان شفقت آن محو مطلق را می ماند این هادی طریق حق و

آن طالب صادق ایشان حبل المتین واثق آن قربان انوار ارشاد
مخدوم و ایشان فیاض اسرار مکتوم آن عاشق مثال بلبل و ایشان
معشوقی برنگ گل آن جانباز بطور پرواز و ایشان نوربخش چو
شمع کاشانه۔ الغرض بان جوشا جوش عشق و صحبت گردید و
رسید به آنچه رسید۔

بین کم رندان چه ریاضت بردند
تا در این مرحله پا افشر دهند

هرچند کسی اخلاق خود را مرضیه می داند و دیدن و
ادب خویش را مرضیه می شناسد لاسیما اهل دنیا خود را پسندیده
شیم و حمیده سجیه تصور اند۔ اما اولیاء اللہ را آنچه او سبحانه
حسن اخلاق عطا فرموده است طرز وی جداورسز وی دیگر است
چه این برگزیدگان هرچه کنند از صمیم دل کنند بیخلاف دنیا داران
که این جا تصنع و ظاهرداری است۔

شال این مقال و تفصیل همین اجمال آنکه حضرت خواجه
محمد زمان باوجود آن دیده معرفت و دمدسه کرامت و کبر و فخر
ولایت و طمطراق رشادت هرگاه ازده خود جهت استفادہ و استفادہ
از زیارات مکانات متبرکه حضرت مخدوم ابوالقاسم و حضرت
مخدوم آدم قدس سرہ می آمد سواری ستور کجا که کفش دریا
نمی انداخت اگر کسی در این باب می گفت می فرمود که
بجانب سرشداں رفتن و کفش به پا کردن دور از ادب است و بعد
از قوانین طالب سبحان اللہ چه خوش گفت آن که گفت:

کردم از عقل سوالی کہ بگو ایمان چیست؟

عقل در گوش دلم گفت کہ ایمان ادب است!

(رک تکوین مقالات الشعراء ص ۲۸۵ تا ۲۸۸)

حضرت خواجہ محمد ابوالمساکین درحین حیات خویش اجازہ
تعلیم طریقت را بہ خواجہ محمد زبیر تفویض کردند کہ از دست
ایشان سرقوم:

و يقول الشيخ محمد لما كان الاخ في السلسه
محمد الزمان سلك في سلك الارادته و صحب مع
المسكين صحبت كثيره اجزته به تعليم الطريقتهم و
شرط الاجازته الاستقامة على الشريعة و الطريقتة
والسلام! (۱)

سی گوید شیخ محمد:

چنانکہ برادر من در راه خدا محمد زبیر بسلك ارادت
در آمدہ و صحبت كثير بدین مسکن نمودہ اورا اجازہ
ای تعلیم طریقت را بدادم براین شرط کہ وی قائم
بہ شریعت و طریقت خواهد ماند والسلام!

بعد ازان دستار مبارک را از سراقدهس فرود آورده بر سر
خواجہ محمد زبیر نهاد و او را بر سر مسند نشاندہ جمیع سریدان را
فرمان داد کہ دست در دست کرده بیعت از خواجہ زبیر کنند
نیز فرمود کہ هیچ کدام کہ بیعت ایشان نخواهد کرد از سریدان
سائست.

گفته اند کہ هیچ یک از مشایخ قدیم تا اس-روز همچنین
اجازہ را بہ سریدی نداد کہ در زندگانی خود سرید خود را
بر مسند نشاندہ اسر بیعت بہ سریدان خویش نمودہ:

(۱) فتح الفضل، شیخ عبدالرحیم گروہری.

هر که شد مجرم دل در حرم ناز بماند
و آنکه این کار ندانست در انکار بماند

حضرت خواجه ابوالمساکین از بعد عرصه ای مختصر خانقاه
خویش را به نجوید حضرت خواجه محمد زمان داده عازم دیار
مقدس گردید و به آخر آنجا در جوار رحمت آرامید.

خواجه زمان پس از بدوود حضرت پیر و مرشد چند ایام
به خانقاه ایشان در بلده تتمه ماند و خلافتی را به خواری نواری
فرمود لکن علماء ظاهر به ایشان رویه عناد نهادند از این بوارده
دل برداشته تتمه را خیرباد گفتند در قصبه ای قدیم اواری نمودند
باین و از قسمت حیدرآباد سند که زام بوم آبای ایشان را بود
اقامت پذیر شده حسب نحوه سلسله ای نقشبندی را اجرا نمودند
بقول شاعر:

هر چه بادا باد ما کشتی در آب انداختیم

میر علی شیر قانع می نویسد:

خواجه محمد زمان عالمی را از دریای فیض سیراب مسمی
سازند اکثر مردمان بدین اعتقاد هستند که وجودش در این وقت به
عنایت بینظیر است. اگرچه هیچ درآمد مال و زر را نمی دارند
تا هم سهمان خانه ای ایشان را جاری و ساری است (ص ۱۴۶۸)

دوران سکونت اواری رشد و زهد ایشان را آنچنان نمودند
که شوره اش از سند تا به هند رسیده و مردمان همپون سراج
روان تمایلی به تقرب ایشان کردند آنجناب علاوه از عنای فیوض
روحانی و دولت ایمانی خدمات دنیوی را نیز باصلاح سر انجام
می دادند.

نیز دروی است که حضرت خواجہ محمد زمان حسب دستور دوام انبار غلہ را برای آ شہزخانہ مہیا سی داشت و مالیانہ انواع غلہ را برای مصرف سریدان خرید سی نمود کہ بہ تخمینہ ای سی تا چہل خروار سی بود و زر نقد آنچه سی شد از خرقرہ ای خویش سی داد (۱)

ایشان خیلی مستغنی متصف اند و احتیاج اکرام شاہان عصر را بجزیال نمی گنجانیدند در آن حالیکہ ہیچ زمین سزروعی و جاگیر سوروئی نمی داشتندونی اخراجات را بصورت لوازمات از ارادتمندان خویش سی پذیرفتند کہ ارشاد ایشان بود:

«ما ازان گروه پیران و سرشدان نیستیم کہ وارد ہمہ اطاق سریدان گردیدہ و در یوزہ گری سی نمایند بر ما واجب است کہ ہم تربیت روحانی و باطنی سریدان خویش را کنیم و ہم او شان را جهت حصول امور مادی بہ توجہ و امداد خود یاد آوریم.»

میان غلام شاہ فرمان روای سند (۱۱۷۰-۱۱۸۶ھ) از بسکہ ارادت بہ اولیای کرام سی داشت و احترام ایشان را موجب افتخار سی پنداشت، بارہا حضرت خواجہ زمان را بہ جاگیر بخشی یاد فرمود اما آن جناب این چنین عنایات و انعام را در خور اعتنا ندانستند و بہ تکرار بی نیاز ماندند در آنحالیکہ برخی از بزرگان دین و پیشوایان طریقت صاحب غلام شاہ والی مزبور را مانده منتفع از مراتب آن سرکار سی گردیدند یکبار ہمین غلام شاہ نامہ ای نیاز بخدمت آن صاحب امتیاز فرستادہ درخواست نمود:

(۱) مسمون علامہ غلام سہطوی قاسمی بحوالہ «گلشن اولیاء» خلیفہ محمود نظامانی ماہنامہ الرحیم حیدرآباد سند ۱-۷۳م.

قبلہ گاہ من!

ما فرمان روایان عهد آن چنان دستگیر بہ کاروبار
کشور و رعیت سی مانیم کہ نمی توانیم فراغت از
برای دست بوسی شما یابیم و از شما التماس دعا
را بکنیم باری اگر آن جناب قدم رنج فرسوده نیاز
کیشان را مستفیض از زیارت فیض بشارت گرداند
تا حیات ممنون کرم و شکرگذار شما خواهیم شد.

حضرت خواجہ در جواب نوشتند:

با فقیران را مصائب مسافرت هموار برخویشتن
کردن امر محال است شما آشفی دارید کہ ما از
کاشانہ ای فقیرانہ دعاگوی شما بدرگاہ رب العزت
استیم والسلام (۱)

این بود ولایت و کرامت ایشان را کہ از الطاف و التفات
شاهان رو گردانیدہ مہرونی تہذیب و تاسین عوام الناس را سی
باندندہ لاشک قدرت ایشان بدینگو نہ سی باید بشود کہ قادر بر
اذہان سردسان باشند و خویشتن را از بارگاہ بادشاہان باز دارندہ و
راجع بہ خلق و خدا شوند نیز مستعد باشند کہ اگر شاہان وقت بہ
پیشہ ای مردم آزاری پیر دازند او شان را از بیگناہی خلق و از
عذاب الہی مستبہ سازند تا کہ پیروی دین و پیشروی دنیا را
سدود نگردند.

(۱) مضمون مولانا غلام محمد گرامی مرحوم، تخلص خوارى شریف ص ۴۲

ہر چند کہ فرمانروای ہند میان غلام شاہ بہ نہایت رعایا پرور و مہین دوست بود و محاسن آن را مانند نمی بود تاہم خواجہ زمان محترز از تقرب ایشان ساند کہ وضع اصحاب طریقت و ارباب شریعت را این طور بودن سی بایست۔

حضرت ایشان بدین دستور و بطریق احسن "افضل الا شئال خدمتہ اناس را معمول گردانیدہ در قصبہ ای قدیم لواری زندگی سی کردند و بہ صراط مستقیم پی سی بردند۔ کہ از سرور ایام جهت خرابی دریا اراضی آن نواح رو بہ شور نہاد و تمام آب چاہ و چشمہ نائابن مصروف ماندہ ناچار از ان جا کوچ کردہ بر مسافت چند فرسخ قلموم فرہودہ قریہ ای نو بنام لواری درس (۱۱۵ھ) استوار کردہ تشریف داشتند و ہمان سال جاوس ایشان را اسضاء گردید (۱)۔

الان سی باید کہ بطور معرفی جزوی متوجہ بہ اصل و عمل فلسفہ ای تصوف شدہ باشد۔ قبل از ان کہ آرای مختلفہ را در این مباحثہ تقدیم کردہ آبد رجوع باتباس قضاوت اساس حضرت سولای روم را سی شویم تا کہ اختلاف علماء ظاہر را تصفیہ گردد و دم تشفی قارئین! حضرت سولای روم دربارہ ای چگونگی استزاج شریعت و طریقت سی فرمایند۔

بہ انکہ شریعت ہمچو شمعی است کہ راہ سی نماید چہون در راہ آمدی این رفتن تو طریقت است و چون بمقصود رسیدی آن حقیقت است حاصل آنکہ شریعت ہمچو علم کیمیا آسوخن است از استناد یا از کتاب و طریقت استعمال کردن داروہا و مس را در کیمیا ممالیدن و حقیقت زر شدن مس! یا مثال شریعت ہمچو علم طب

(۱) ابوداؤد السجستانی خواجہ گل محمد خٹک حضرت سلطان الاولیاء رح۔

آموختن است و طریقت پرهیز کردن بموجب علم طب و دارو خوردن
و حقیقت صحت یافتن. (۱)

یعنی: طریقت بسی شریعت نیست واصل!
حقیقت بسی طریقت نیست حاصل
تمام آئی اگر اندر طریقت
عیان گردد بتو نور حقیقت

از بعد همین اقتباس نمی باید گنجایش هیچ کدام اشتباه را
باقی ماند که شریعت و طریقت دارای تضاد باهم استند. ما سوای
کار ستانیهای عده ای نام نهاد صوفیان را که روش تکذیب و
تکذیر را ارتکاب کرده آتش فسق و فساد را برانگیخته و به
استثنای همانند طایفه ای ملایان که بقول حضرت مولانا ابوالکلام
آزاد به صرف نظر احکام اساسی دین الاهی چند مسائل جزوی
را از حیث عقیده اختیار نموده درباره ای اصول و اعراف حضرت
رمان می شوند.

چنانچه همانند ابنای جنس را از قبیل "الکفر ملت واحد"
می باید شمرد که بهر طور بعید از حقائق مانده باختص بر اشاره
ای غیر تتابع این چنین افسده را می نمایند و نوع بشر را آماده به
افتراق ساخته اتحاد ملی و احساس حب الوطنی را پاره پاره می
کنند. منهج و مقصد ایشان را محض "تفرقه بینداز و حکومت
بکن" می ماند تا که تمام اصواب روحانی و اسباب مادی مسدود

(۱) سوانح مولانا روم، بحواله دیباچه دفتر پنجم مثنوی مولانا روم علامه
شبلی نعمانی ص ۲۰۹.

شده باشند و انسان مجموعه ای اضداد را مانده تغافل از مسائل اقتصاد و رزیده باشد و مقدرش محتاج استعمار اجانب را بشود.

صوفیاء متقدمین را همچنین حس نبود که ایشان متصادم به ارباب حل و عقد حکومت اسلامی خواهند گردید چنانچه دیده و دانسته کنج عزلت را گرفته زندگانی فقر و فاقه را ترجیح سی دادند سوردش همین بود تا که بتوانند سزید غور و فکر برقرآن حکیم بنمایند و در عبادات جهت حصول تقرب الاهی ساعی کنند.

در حقیقت تمایل انسان به تصوف اصولاً نتیجه ای همان احتجاج ضمیر او را است که برخلاف حالات ناساعد معاشرت را نموسی گرفت.

همین احتجاج نه تنها برخلاف بی انصافی دیگران بلکه و بخصوص برای ازاله ای تقصیر خویش هم کرده سی شود بسدین خواهش که وصال باری تعالی را بفر وسيله ای ممکن بهم گردد همچنین نکته در حیات و عبر و مواعظ حضرت حسن بصری (۱۱۰هـ) واضح و عیان است (۱)

صوفیای کرام علاوه از این جهت اتحاد بینی نوع انسان بلا تفریق مذهب نیز سعی بلیغ سی نهوده اند تا که سردمان بدون هیچ کدام تفرقه و فتنه هم زیستی کنند و امور دنیوی را با من و اتحاد سر انجام دهند چنانکه مسطور به سلسله الذهب در طریقه ای کار صوفیاء است:

(۱) در ک اردو دائره ای معارف اسلامی موضوع تصوف جلد ۴ کرامه ۷ ص ۴۲۱ از انتشارات دانشگاه پنجاب لاهور.

دروازه ای ایشان برهبریک هندو و مسلمان، امبر و
غریب کشاده می ماند و کار ایشان بلا تفریق مذهب
ارشاد و هدایت بود (۱)۔

صوفی معروف شیخ کلیم الله در یکی از مکتوبات خویش
به شیخ نظام الدین تلقین و تاکید می فرمایند:

صاحب با هندو و مسلمان سازند هر که ازین دو فرقه
اعتقاد به شما داشته باشد ذکر و فکر و مراقبه
و تعلیم او را بگویند و با غیر معتقد اگرچه سیدزاده
باشد ز نهار تعلیم نباید داد (۲)۔

نیز شیخ جمال الدین در ضمن تذکره خواجہ معین الدین اجمیری
می نویسند:

بیشتری کفار نامدار ازان دیار به برکت آثار آن
زبدتم الا برار به تشریف ایمان مشرف می شدند و
بیشتری که ایمان نیا وردند نثر و فتوح بی حد
وعد بحضورت ایشان می فرستادند که هنوز آن کفار
بدان نمط معتقد اند هر سالی می آیند و سر بر خاک
آن آستان عظیم القدر و آن بدر سپهر مشیخت می
نهند و مبلغ های کلی به مجاوران روضه ای ایشان
می رسانند و خدمتی بجا می آرند (۳)۔

و در سند سلسله ای تصوف آنچنان انفاذ کرده بود که:

(۱) (۲) (۳) آب کوثر دکتر شیخ محمد اکرام ص ۱۹۱ بحواله سلسله
الذهب و ص ۱۹۳ بحواله مکتوبات شیخ کلیم الله دهلوی و ص ۲۰۳
بحواله معیر العارفین۔

اذعان اهل ہنود را نیز بہ تغییر آورد تا احد یکہ بسیاری از مریدان حضرت شاہ عبداللطیف و حضرت سلطان سرمست و حضرت صوفی شاہ عنایت شہید و سلطان الاولیاء حضرت خواجہ محمد زمان را پابند روزہ و نماز و ذکر و فکر و تلاوت قرآن مجید را می ماندند و از بعد فوت او شان را در سمت پای پیر و مرشد مدفون می شدند۔

ایضاً: بعد از تسخیر شمالی ہند بدست مسلمانان رفت و آمد صوفیان بہ آن ناحیہ شروع شد و تنہا اینہا بودند کہ ہمیتوان گفت در اسلام آن جنم دوستی و صلح جوئی و محبت و تحمل را بخویش داشتند۔

دینی کہ علماء متعصب و قاضیان سخت گیر انتشار یافت ہندوان را نتوانست تحت تاثیر و نفوذ خود بیاورد اما اسلامی کہ بہ توسط صوفیان بہ آنها نشان دادہ شد مورد پسند ایشان افتاد لہذا ہمیتوان گفت: کاری کہ از دست سلاطین نیامد از دست صوفیان بر آمد (۱)۔

تصوف یک ماموریت است در برابر دین کہ نظام زندگانی را بہ طرح نوین ترتیب می دہد و اساس آن بر اقدار اخلاق حسنہ را می باشد چنانچہ بطور اساس تصوف همان عمل را گفتہ می آید کہ اخلاق انسانی را برہام عروج برساند و انسانیت را بر منزل اخیر ارتقاء مہمکن سازد علماء اخلاق اتفاق بر این آرای می

(۱) صوفی شعراء پنجاب۔ دکتر لاجوٹی کرشنا۔

دارند که منازل اخلاق زاید از هفتاد هستند اگر کسی بصورت طالب از آنها تنهاده منازل را طی می کند صاحب کشف و کرامت را می گردد و او را تقرب الاهی سیر می شود لاکن بیاد باید داشت که در ضد همین منازل همان تعداد اقسام امراض روحانی را وجود می دارند و قبل از عبور هیچ کدام منزل اخلاقی را اجباری است که بتدریج خاتم ای هر یک ضد را کرده شود و یا اولاً درجاده همان منزل امراض روحانی را که مورد انسداد راه می گردند از بین رفع ساخته باشد (۱)

بهین لحاظ است که صوفیاء کرام در نخست باصلاح اخلاق می پردازند ازان بعد متوجه بتزکیه ای نفس می شوند و تمام مدارج را طی می نمایند و از راه مجاز به منزل حقیقت می رسند.

از بازدید تاریخ چنان درک می شود که تصوف هر جا که نمو یافت آثار مکانی را نیز بخویش گرفت و در سند هم آنچنان گشته است.

حضرت سلطان الاولیاء در آن زمانه زندگی می کردند که خیلی بر آشوب بود هر چند که میان غلام شاه زمامدار سند، پاسدار استقلال این کشور را بود تا هم سلاطین مغول هند پیایی رویه جدال و شورش می نهادند چرا که هوس سلک گیری دامنگیر اوشان را بود ازین مورد سرزمین سند را چندان استسنت بجای نمی رسید جانب دیگر حالات اندرونی همین خطه را نیز چنان سازگار نبودند بنا بر این مردمان سند علاوه از محرومی طمانیت روحانی بی بهره از اسباب مادی هم می ماندند تا آنکه پیش رفت اقتصاد مفلوج

(۱) مضمون سید نجف علی کمر نقوی «تجدد لواری شریف ص ۱۳۲»

و ضابطہ ای اخلاقی خیلی مفقود گردیده بودہ مستزاد علیہ آنکہ علماء ظاہر متنازع بہ اہل صوفی می ماندند و نظام جاگیرداری (فیدالزم) متواتر از این موارد استفادہ و استحصال می کرد کہ فطرتش در تجسس همچنین مواقع را می باشد.

این زمانہ بود کہ حضرت شاہ عنایت صوفی در این نواح از چیرہ دستی نواب اعظم خان (استاندار مغول در سند) بہ تہمت کفر و بغی در سال (۱۱۳۰ھ) بشہادت رسید عجیب تر آنکہ در آن ایام منادی شدہ بود کہ از شمع زبان ہر کہ شعلہ اسم اللہ را بر زبان بزند سرش را بہ کاز تیغ ببرند (۱)

حقا کہ ایشان کار بند باسر ایزد و پابند بحکم پیر و مرشد بودند:

گفتند زمانی سا آیم! بتو می سازد۔؟

گفتم کہ نمی سازد، گفتند کہ برہم زن!

حضرت خواجہ زبان تمام عوامل و نتائج را بہ نظر داشتہ فلسفہ و طریقہ ای تصوف را حسب حالات ملکی و ملی اجراء نمودند و تا حیات بی نیاز از اکرام شاہانہ و اختلاف علماء زمانہ ماندند و بدین دہنور متوجہ بہ اصلاح اخلاق مردمان شدہ خدمات روحانی و مادی را سر انجام می دادند کہ مانندش درجہان نبودہ

سال ۱۱۸۸ھ - ۱۷۷۴م بود کہ این آفتاب جہان تاب

بتاریخ ۴ - ماہ ذوالقعد این دار فنا را پدرود نمودہ

(۱) برای شرح حال حضرت شاہ عنایت صوفی رجوع کنید بہ کتاب تذکرہ مقالات الشعراء میر علی شیر قانع ص ۲۸ تا ۳۶.

خورشید نھان گشت اگرچہ از عالم
نورش بہ نھان خان ای دل می تابد

(۱) شادروان دکتر گربخشانی در کتاب "لواری جلال" نسب نامہ ایشان را ابن طور ثبت کرده است:

۱. خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) ۰۲ بن شیخ حاجی
عبداللطیف ۰۳ بن شیخ طیب ۰۴ بن شیخ ابراہیم ۰۵ بن شیخ
عبدالواحد ۰۶ بن شیخ عبداللطیف کلان.

در ابن نسب نامہ نام شیخ طیب و شیخ عبدالواحد زیادہ
است و بعد از شیخ عبداللطیف کلان نسب نامہ این خانوادہ بہ
بیست و چہار واسطہ بحضورت ابوبکر صدیق رضہ بترتیب ذیل می
رسد: ۰۷ بن شیخ احمد ۰۸ بن شیخ بقاء ۰۹ بن شیخ محمد ۰۱۰
بن شیخ فقیراللہ ۰۱۱ بن شیخ عابد ۰۱۲ بن شیخ عبداللہ ۰۱۳ بن
شیخ طاووس ۰۱۴ بن شیخ علی ۰۱۵ بن شیخ مصطفیٰ ۰۱۶ بن
شیخ مالک (سہروردی) ۰۱۷ بن شیخ محمد ۰۱۸ بن ابوالحسن
۰۱۹ بن محمد ۰۲۰ بن طیار ۰۲۱ بن عبدالباری ۰۲۲ بن عزیز
۰۲۳ بن فضل ۰۲۴ بن علی ۰۲۵ بن اسحق ۰۲۶ بن ابراہیم ابن
بکر ۰۲۷ بن قائم ۰۲۸ بن عتیق ۰۲۹ بن محمد ۰۳۰ بن
حضرت عبدالرحمن ۰۳۱ بن حضرت ابوبکر صدیق رضہ ص ۰۳۴

(۲) میان عبداللطیف کلان بن میان ابراہیم (و بقول دکتر
گربخشانی شیخ حاجی عبداللطیف بن شیخ طیب) در حدود سال
۱۱۴۹ھ وفات یافت و در قصبہ ای لواری (قدیم) دفن شدہ
— لواری جلال [ص ۷۹]

(۳) خواجہ محمد زمان [سلطان الاولیاء] بن میان عبداللطیف
بتاریخ ۲۱- رمضان ۱۱۲۵ھ-۱۷۱۳م تولد یافت، واز—

انه من عباد نا الصخلصين "این تاریخ تولد بدست می آید.
 بتاریخ ۳۰ ذیقعده ۱۱۸۸ھ-۱۷۷۴م این جهان را پسرود
 کرد- از- "و رضی الله قولا" این تاریخ بر می آید.
 میر نظر علی خان تالپور قطعہ تاریخ را اینطور سروده است.

سر اقطاب دوران گزکمالش

بدوران کس نبوده است از همالش

چو پیغمبر به تصدیق و یقین دان

بنام و نسبت و خلق و خصالش

نه دنیا دار باقی نیز هرگز

بجز حق هیچ نامسد در خیالش

بوفق وحی و آلاء پیمبر

ببیاران بود تنبیه و مالش

زمانه چون شمار الدر رسانید

بعمر مصطفی شصت و سه مالش

خطاب ارجعی بشنید از حبق

ازان شد زین جهان دردل ملالش

بوقت چاشت چارم ماه ذی فعد

ازین دار فنا شد انتقالش

ندای "خلوت ما باحق" آمد

چو می بنوشت تاریخ و صالحش

علی کو خاک بموس درگه او است

نظر باشد کند روزی به حالش

(مرغوب الاحباب و فردوس العارفین)

فردوس العارفین (۱۲۰۱ھ) تالیف میر بلوچ خان در شرح

حال ایشان است.

(۴) خواجہ گل محمد (محبوب الصمد) بن خواجہ محمد زمان

(سلطان الاولیاء) بتاریخ ۱۱- ربیع الاول ۱۱۷۷ھ بشب جمع تولد

یافت از اولئملک تجروا رشد ایں تاریخ استخراج می شود بتاریخ

۲۷- ربیع الاخر ۱۲۱۸ھ بعد از نماز مغرب وفات کرد. از- و قضی اللہ

امرا^{۱۱} تاریخ یافته می شود. میر نظر علی تالپور این قطع تاریخ

را در وفاتش سرود:

آن مبارک مقدم و فرخ لقا فرخنده فال

خوش بقدر قامت موزون با حسن و جمال

روی او فرقان سوره نور مسطور اندر او

کلاک دست حق نوشته با هزاران انتحال

جلوه ای او دید هارا شادمانی ابد

نکته ای شیرینش دلہارا حیات لایزال

از ره صورت در این دارالعمل ضرب المثل

از ره معنی در آن دار العززا عالی مثال

صحبت او بود اکسیر سعادت بیگمان
 ای خوشا کو یافت از شوق لقای او نوال
 با چنان قرب و کمال و با چنان طبع کریم
 چون بسر بگذشت او را چار مہ برچہل سال
 شد فزون شوقش بدان ملک بقازین خاکدان
 حق بگوش دل رساندش طال شوقی و تعال
 بیست ہفت مہ ربیع الآخر و وقت عشا
 کرد زین عالم بسوی حضرت قدس ارتحال
 چونکہ تاریخ وصالش از دل جستم بگفتم
 مجلس او شد بساط قرب جانان در کمال
 (مرغوب الاحباب)

الجواهر البذائع (۱۲۲۱ھ) تالیف میان بلال در شرح حال
 این بزرگ است۔ ایشان راشش پسر [۱] محمد زمان ثانی
 [۲] شیخ عبداللطیف صغیر [۳] ابوالقاسم [۴] محمد اکرم [۵] آدم
 [۶] حاجی محمد بودند۔

مؤخر الذکر چہارمین حملہ آور بر قلعہ شدہ بودند ازین مورد
 ایشان را خارج کردہ شد۔

خواجہ محمد زمان ثانی بجای پدر بر مسند رشد نشست و
 لقبش حضرت "غوث العالم" شد۔ ولادت این بزرگ [۱- رمضان
 ۱۱۹۹] است کہ از "اولیاء اللہ لاخوف علیہم و لاہم یحزنون"
 استخراج می شود بتاریخ ۱۷- صفر ۱۲۴۷ھ وفات یافت و این
 قلعہ تاریخ را میر نظر علی تالپور سرود:

آنکہ بس عالی است نسبت او
 قاصر آمد زبان ز مدحت او

جزبہ حق را گھی تہ الذت داشت
 ترک دارین بود سنت او
 ہم نشین خدا در این عالم
 بود الحق زمان صحبت او
 ہشت برچہل سال بی کم و بیش
 چون در آمد شمار فرصت او
 اندرین آشیانہ مست بناء
 تنگ آمد ہمای ہمت او
 ارجعی آمدش خطاب ایزد
 گشت آن سو زیاد رغبت او
 ہفدہم از صفر در آخر شام
 کرد منزل بہ باغ جنت او
 جستم از دل چو سال تاریخش
 گفت ہاتسف "بہرب خلوت او"

۱۲۳۷ھ

(مرغوب الاحباب)

مرغوب الاحباب ۱۲۶۲ھ تالیف میر تقی علی بلوچ در شرح
 حال ابن بزرگ است .

از بعد وفات پدر [محمد زمان ثانی] پسرش محمد حسن
 بلقب بہ خواجہ مدنی بود [تولد ۵ محرم ۱۲۳۵ھ] بہر سند
 خانقاہ نشستہ این بزرگ بتاریخ ۷ صفر ۱۲۹۸ھ در مدینہ طیبہ
 این جہان را وداع گفت و در جنت البقیع متصل سزار حضرت خواجہ

محمد یار ما دفن شد بخدوم محمد ابراهیم خلیل [صاحب تکمله]
این تاریخها سرود:

هزار نوحه کند کرد جیب جان راشق
کسی که شد ز برش آن که بود نعمت حق

بهر طرف ز فراقش صدای واویلا است
بهر مکان زو دا عش تلام غوغاست

کسکیم ز آه خود آورد نخل ماتم را
ز آب اشک کسی شست تیخته ای غم را

یکی بسم تعزیتش اشکبار مثل سحاب
دگر ز پردگیش ناله ساز همچور پساب

سرید و مخلص و اولاد گشته اندز جوش
یکی حزین و دوم مبتلا سوم مدهوش

زبان حال کند ساجرا تمام ادا
که در طریقه ای ماقال است نازیبا

چو مال رحلت او از خورد پیر سیدم
مثال حرکت قلبی خموش جوشیدم

دم بسال و صالش یگفت یمن رسول
که خوان "به پیش محمد حسن بخدا قبول"

(دیوان خلیل)

صقائل الضمائر (۳۰۳ هـ) تالیف خواجه محمد سعید در شرح
حال این بزرگ است. بعد از وفات وی پسرش محمد سعید معروف

بہ "خواجہ مکی" توالد رمضان ۱۲۶۴ھ، وفات معجم ۱۳۲۴ھ، و بعد ازو خواجہ احمد زمان تولد ۱۶ ذی الحج ۱۲۹۷ھ، وفات ۱- رجب ۱۳۴۶ھ برمسند پدری نشست و پسرش خواجہ گل حسن اکنون بر سجاده ای این خانواده قرار دارد کہ وجود آن را سرچشمہ ای ہدایت برای پیروان و عقیدتمندان است.

(۱) تکملہ مقالات الشعراء، مخدوم محمد ابراہیم خلیل نقوی حواشی ص ۲۹۲ از سید حسام الدین راشدی.

احوال ۽ اھڃاڻ

سر زمين سنڌه مسجوده دل غمديده ه
ذره ذره مين لهو اسلاف كا جوشيده ه (۱)
”اقبال“

سنڌ سدائين صوفين ۽ ولين جي ولايت پئي رهي آهي، جن پنهنجي وطن کي رشد ۽ فهد جي امان ۾ آڻي پنهنجن توڙي پراون کي سچ جي واٽ پئي وٺائي آهي، انهيءَ ڪري ماڻهن جا ميڙ سندن حضور ۾ سلامي ٿي وٺائڻ روحاني فيض حاصل ڪندا رهيا، اهي برڪت پريا چشما اڃا تائين جاري آهن.

سلطان الاولياءَ حضرت خواجہ محمد زمان انهن ئي بزرگن جي سٺ مان وڏيءَ پنهنج وارو ولي ٿي گذريو آهي، پاڻ حضرت مخدوم ابوالقاسم نورالحق ۽ حضرت خواجہ محمد ابوالمساڪين جو مريد هيو، جن سنڌ ۾ نقشبندي سلسلي کي وڏي اوج تي آندو، حضرت خواجہ محمد زمان به انهن پلارن جي پيروي ۾ انسان ذات جي رهنمائي ٿي ڪئي، سندن نسب جو سلسلو ٽيهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابابڪر صديق جن سان وڃي ملي ٿو، هن خاندان مان هڪ ناميارو بزرگ مالڪ بن محمد، سهروردي طريقي سان تعلق رکندڙ هيو، اڳتي هلي ان جي اولاد مان شيخ عبداللطيف بن شيخ طيب، سهروردي

(۱) داستان پارينه حڪيم علي محمد قادري ڪراچي

سلسلي ۾ داخل ٿيو. ان کان اڳ سنڌ ۾ مخدوم آدم ٺٽوي
 پهريون بزرگ هيو جنهن انهيءَ سلسلي جو هتي بنياد وڌو
 جن اڳتي بيان ڪيو ويندو. حضرت سلطان الاولياءِ جا وڏا
 خليفي هارون الرشيد جي زماني ۾ ۱۹۳ هه ڌاري عرب مان سنڌ
 ۾ اچي ٺٽي جي ڀرسان آباد ٿيا جتي امن عافيت مان زندگي
 بسر ٿي ڪيائون ليڪن نائين صدي هجري جي اڳياڙيءَ ۾
 سنڌ جي حڪمرانن سمن ۽ سومرن (۵۲-۸۲۰هه) جي گهرو
 ويڙهاند سبب هتان لڏي ڪڇ (ڀارت) پاسي هليا ويا ان هوندي
 به سنڌ مان سندن واسطيداري رهندي ٿي اُٿي آخرڪار شيخ
 عبدالطيف وڏو ۹۱۰هه ڌاري پنهنجي مريدن جي ستوهه ڀرڻ
 تي سنڌ ۾ واپس آيو.

شيخ عبدالطيف علم عرفان جو صاحب ۽ بگائي شخصيت
 جو مالڪ هيو. سدائين خلوت ۾ ٿي گذاريائين ۽ زماني جي
 پيرن وانگي ڪڏهن به مريدن جي در تي نه ويسو. پنهنجي
 زهد ۽ رياضت مان تصوف جي طريقي کي گهڻو اڳتي وڌايائين
 اهڙيءَ ريت مرڻ گهڙيءَ تائين خدا جي ذڪر ۽ فڪر ۾
 محو رهندو آيو.

نقل آهي ته سندس رات ڏينهن جي لاڳيتي مصروفيت
 کي ڏسي مريدن مان ڪنهن کيس عرض ڪيو ته حديث جي
 حڪم موجب وڏي ڇمار وارا ۽ ضعيف ماڻهو سڀني بندش
 کان آزاد ليکيا وڃن ٿا انڪري اوهان به پنهنجي رات ڏينهن
 واري رياضت ۾ ڪجهه ڪمي آڻيو ته بهتر آهي تنهن تي
 پاڻ جواب ڏنائين ته ڇا به ٿئي آءٌ پنهنجا فرض عوام
 ڪندس بوءِ وضاحت ڪندي کين چوڻ لڳو: فرض ڪريو
 مون وٽ ڪو نوڪر موجود نه آهي اهڙي حالت ۾ اوچتي ڪو
 ماڻهو پنهنجي در تي اچي سونڪي مڏي چوي ٿو ته فلاڻي

شخص اوهان لاء ڪا سوکڙي موڪلي آهي جا پيش ڪرڻ
 ٿو چاهيان اهو ٻڌي آءٌ هڪدم بستري تان اٿي دروازو کولي
 اها سوکڙي ان شخص کان وٺان ٿو — هاڻ توهان خيال ڪريو
 ته جڏهن دنيا جي ڪنهن نعمت لاءِ ايتري اون رکڻي ٿي
 پوي ته الاهي عبادت کان چو بي اونو ٿيڻ ڪيئي؟ — جنهن
 جو شغل خدا جي نعمتن جي دروازي کولڻ جو باعث
 بڻجي ٿو.

شيخ عبدالطيف کان پوءِ سندس فرزند شيخ عبدالواحد
 ٽنهن کان پوءِ ان جو پٽ شيخ ابراهيم نهايت پلارو ٿي
 گذريو، ان جو فرزند شيخ طيب تارڪ الدنيا به وڏيءَ وٽ
 وارو هيو، هن بزرگ جي پرهيزگاري انهيءَ حد تائين هئي
 جو سدائين فاقا پيو ڪيندو هيو ۽ زاهدن وانگي دنيا دولت
 کي ترڪ ڏئي تمام ساڳيءَ سان پئي گذاريائين — هڪ ڏينهن
 ڪنهن ماڻهوءَ کيس چيو: اوهان وٽ زماني جون مٿي نعمتون
 موجود هئڻ گهرجن؟ جواب ۾ چيائين: مون لاءِ اهائي وڏي
 نعمت موجود آهي ته ڪنهن جو به محتاج ڪونه آهيان.

انهيءَ شيخ طيب جو فرزند شيخ عبدالطيف ثاني (حضرت
 سلطان الاولياء جو والد بزرگوار) چڱين خصلتن وارو نهايت
 نيڪ، سخي ۽ عابد زاهد هيو کيس ادب مان شيخ حاجي مڏيندا
 هئا. ظاهري توڙي باطني علمن ۾ بي نظير ۽ صبر شڪر جي
 صحيح تصوير هيو، ٽنهن زماني ۾ سندس رهائش پراڻي لواري
 ۾ هئي.

هي بزرگ اوائلي عمر ۾ ئي ويو ۽ مخدوم فيض الله
 ولد مخدوم آدم ٺٽوي جي خدمت ۾ رهيو ان جي وفات کان
 پوءِ مخدوم ابوالقاسم جي صحبت اختيار ڪيائين ۽ سندس
 خانقاه ۾ گهڻو عرصو گذاريائين. ياد رهي ته انهيءَ ئي شيخ

عبدالطائف متوفي (۱۱۴۹ھ) جنهن جي مزار پراڻي لواريءَ ۾ آهي مخدوم فيض الله جي صحبت ۽ رغبت ۾ مهروودي سلسلي کي ڇڏي نقشبندي سلسلي ڏانهن رجوعات وڪي هئي.

مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي احوال بابت تحفته الكرام جي مصنف لکيو آهي ته: ابوالقاسم دوس ابراهيم جو فرزند ٿيو جيڪو پنهنجي دور ۾ وڏي هاڪ وارو ليکيو ٿي ويو. هن جو خاندان شيخ بهاء الدين ذڪريا ملتاني سان عقيدت جي وات وڪندو ٿي آيو. دوس ابراهيم جي وفات کان پوءِ سندس فرزند شيخ ابوالقاسم علمي ۽ عملي ڪماليتن جي لحاظ کان حال ۽ قال جي صاحب هئڻ سان گڏ مٿاهين درجي جو فياض ٿي گذريو، هن جي صحبتن گهڻن ٿي گمراهن کي سنئين ڊگ ڏنو، ڪيترا بزرگ سندس خدمت ۾ رهي پنهنجو مقصد ماڻيندا رهيا. هن بزرگن جي بزرگ جي ڪرامتن جو ڪاڻو ٿي ڪونهي سندس خادم به مخدوم سڏنا وڃن ٿا. هن جي اولاد مان احمد نالي هڪ عارف جوانيءَ ۾ وفات ڪري ويو هائ (۱۱۸۱ھ) انهي خاندان مان ڪو فرد باقي نه رهيو آهي.

تحفته الطاهرين ۾ وري هن ريت آيل آهي ته: مخدوم ابوالقاسم، حضرت شاه سيف الدين بن عروة الوثقي حضرت خواجہ محمد معصوم بن امام رباني مجدد الف ثاني حضرت شيخ احمد سرهندي وٽان فيض ياب ٿيو. چون ٿا ته اوائل ۾ مخدوم آدم ٿيو جي خدمت ۽ صحبت ۾ رهي بلند مرتبي تائين پهتو ۽ ڪيترن کي فيض رسايائين مخدوم آدم، خواجہ محمد معصوم جي مريدن مان هيو.

هڪ ڏينهن مخدوم آدم پنهنجي پياري مريد مخدوم ابوالقاسم کي ٻڌايو ته تنهنجي علمي ماڳ تمام اتاهين آهي

منهنجي خيال ۾ جيڪڏهن تنهنجو لاڙو سرهند شريف ڏانهن ٿئي ته ڏاڍو چڱو! انهيءَ ارشاد موجب مخدوم ابوالقاسم سرهند شريف وڃي حضرت شاه مينالدين جي خدمت ۾ رهيو جتان باطني عملن جي تحصيل سان گڏ مقامات جي عروج ۽ نزول جو مشاهدو به ڪيائين. ٿوري وقت کان پوءِ شاه مينالدين کيس حڪم ڏنو ته توکي سنڌ ۾ وڃي نقشبندي سلسلي جي احياءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ کپي ڇاڪاڻ ته هاڻ تو ۾ ۽ مون ۾ ڪوبه فرق نه رهيو آهي.

مخدوم ابوالقاسم سنڌ ۾ اچي نقشبندي سلسلي جي ايڏي ڌڪ وھاري جو نه صرف هتان جا رهاڪو پر ڏورانهن ڏينهن جا ماڻهو به وٽس پهچي کانئس فيضياب ٿيڻ لڳا. اهڙيءَ ريت هن جي فيض ۽ فضل مان هرڪنهن کي روشنيءَ جي واھ ملندي وئي ۽ ماڻهن جا ميسر وٽس اچڻ لڳا پاڻ جنهن چئجي تنهن نقشبندي سلسلي جي واڌاري لاءِ سڙهارو ٿيو. بيشڪ سندس صحبتون خلق لاءِ چوڻڪاري جو باعث هيون، ڪيئي بزرگ هن جي حضور مان منزل مقصود ٿاڻين وڃي وسيا، هن عظيم هستي تاريخ ۸ شعبان ۱۱۳۸ھ تاري هي جهان ڇڏيو.

مير علي شير قانع جي ڪتاب ”طومار اسلام“ جي بيان موجب هيٺيان بزرگ مخدوم ابوالقاسم جي سریدن مان ٿي گذريا آهن.

- (۱) مخدوم محمد معين ولد مخدوم محمد امين ٺٽوي.
- (۲) شيخ يحيي عرب جنهن مديني ۾ وڃي نقشبندي سلسلي جو اجراء ڪيو.
- (۳) ميان عبدالوالي جيڪو عبدالباقي واعظ جو ڀاءُ هيو.
- (۴) مخدوم ضياءُ الدين ٺٽي جو مشهور معروف دانشمند.
- (۵) سيد ناصر ولد سيد نعمت الله شڪرالاهي شيرازي.

- (۶) سيد عبدالله ولد سيد نعمت الله شڪرا لاهي شيرازي۔
 (۷) مخدوم عنايت الله بصير واعظ لئري۔
 (۸) مير مرتضي ولد مير كمال الدين خان رضوي۔
 (۹) ميان عبدالباقي واعظ اگوم ۽ مٽيار بن وارو۔
 (۱۰) ميان محمد (خواجہ ابوالمساكين) مخدوم آدم لئوي جو پوٽو جنهن وٽان خواجہ محمد زمان (سلطان الاولياء) ۽ سيد مير عزت الله شڪرا لاهي شيرازي (متوفي ۱۱۶۱ھ) جنهن سنڌ ۾ وارد ٿيل سيد شڪرا لاهي اول (متوفي ۹۶۲ھ کان اڳ وٽان جنهن جي لڄ عبدالله الحسين دشتڪي شيرازي سان وڃي ٿي ملي) فيض حاصل ڪيو۔ ڪيترن شاعرن مخدوم ابوالقاسم نورالحق جي شان ۾ شعر لکيا جن مان محمد بلال طالب ۽ مخدوم محمد ابراهيم خليل لئري جو ڪلام هن ڪتاب جي فارسي حصي ۾ درج ڪيو ويو آهي۔

حضرت خواجہ محمد ابوالمساكين حضرت سلطان الاولياء جو پير و مرشد) بن مخدوم محمد اشرف بن حضرت مخدوم آدم لئوي پنهنجي وڏن جٽان وڏي ڪمال جو صاحب هيو، واد بزرگوار جي وفات کان پوءِ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي تربيت ۾ ظاهري ۽ باطني علمن جي تڪميل ڪيائين جڏهن مخدوم ابوالقاسم جي وفات جي گهڙي ويجهي آئي تہ سڀني سرين گڏجي پنهنجي مرشد کي مندرس پٽ شيخ ابراهيم لاءِ سفارش ڪئي تہ روحاني امانت جو اهوئي حقدار آهي پر پاڻ ان جي بدوان خواجه ابوالمساكين کي ياد فرمائين جيڪوان وقت اتي حاضر ڪون هيو۔ پوءِ وصيت ڪيائين تہ خواجه ابوالمساكين جڏهن اچي تہ کيس منهنجي مرقد تي اچن ۽ پيغام پهچايو وڃي۔ آخرڪار خواجہ ابوالمساكين مرشد جي مزار تي حاضر ٿي روحاني امانت حاصل ڪري آيو۔ خواجہ ابوالمساكين ۹۔ ذوالحج ۱۱۳۹ھ ۾ رحلت ڪئي، پاڻ وفات

کان اڳ مڪي ۾ مقيم هيو. کيس مڪي ۾ ئي ام المؤمنین حضرت بي بي خديجه جي حجري واري دروازي لڳ ۾ ساڄي پاسي دفنايو ويو.

جلیل القدر خواجه ابوالمساڪين جنن نم ۹۔ ذوالحجج تي رحلت ڪئي هئي انڪري ساڳئي تاريخ تي هر سال لسواري شريف ۾ سندس عرس جي تقريب منعقد ڪئي ويندي آهي جنهن موقعي تي مريدن ۽ معتقدن جي اچ وڃ جاري رهي ٿي.

نقشبندي بزرگن جو بيان هلندي مناسب ٿيندو جيڪڏهن انهيءَ سلسلي جي اوائلي احوال تي به روشني وڌي ويندي جو هن ريت آهي:

هي سلسلو سڀ کان اول ”سلسله خواجهگان“ جي نالي ترڪستان ۾ خواجه محمد تاليسوي (۵۶۲ھ) وٽان شروع ٿيو ان کان پوءِ خواجه عبدالخالق غجدواني (۵۷۵ھ) ان کي اڳتي وڌايو، ليڪن هن سلسلي کي جنهن بزرگ عروج تي آندو سو حضرت خواجه بهاء الدين نقشبندي (۷۹۰ھ) هيو جنهن جي نسبت مان هي سلسلو، ”سلسله خواجهگان“ کان ڦري نقشبندي سلسلي مان منسوب ٿيو ۽ وڌيڪ ترقيءَ تائين پهتو.

انهيءَ سلسلي کي حضرت خواجه محمد باقسي بالله (متوفي ۱۰۱۲ھ) شهنشاهه اڪبر جي زماني ۾ هند اندر فروغ ڏنو تنهن کان پوءِ سندس خليفن هڪ ٻي پٺيان اوسي پاسي وارن ملڪن ۾ انکي وسعت ڏياري جن مان شيخ المشائخ حضرت شيخ محمد بن مخدوم عبدالاحد مرهندي جنهن کي مجدد الف ثاني ۽ امام رباني جي لقبن مان ياد ڪيو وڃي ٿو مشهور بزرگ ٿي گذريو آهي.

هن خاندان جو سلسلو امير المؤمنين حضرت عمر ابن الخطاب سان وڃي ملي ٿو. شيخ احمد (ولادت ۱۴ شعبان ۹۷۱ھ) پنهنجي والد حضرت شيخ عبدالاحد (متوفى ۱۰۰۷ھ) کان ابتدائي تعليم حاصل ڪئي سندس تعلق چشتي، قادري طريقت جي بزرگن سان هيو جن روایت آهي ته شيخ عبدالاحد پنهنجي وفات وقت خلافت چشتيه جي گودڙي جيڪا کيس شيخ عبدالقدوس گنگوهي وٽان ملي هئي ۽ خلافت قادريه جي گودڙي جا هن کي شاه ڪمال ڪيٽلي ڏني هئي، پنهنجي فرزند شيخ احمد کي عطا ڪئي ۽ کيس پنهنجو جانشين مقرر ڪيائين، جن شيخ احمد پاڻ لکي ٿو ته: ”هن فقير کي پنهنجي والد وٽان فيض حاصل ٿيو جو شاه ڪمال ۽ شيخ عبدالقدوس جو ارادتمند هيو.“ شيخ احمد ان کان پوءِ حضرت خواجه باقي بالله جي خدمت ۾ رهي نقشبندي سلسلي ڏانهن راغب ٿيو ۽ ۱۰۰۸ھ ڌاري ان جي هٿ تي بيعت ڪيائين جنهن کيس خلافت جي خلعت سان سرفراز فرمايو. خواجه باقي بالله جي رحلت کان پوءِ هي بزرگ پنهنجي اباڻي علائقي مرهند شريف ۾ آيو ۽ نقشبندي سلسلي جي اشاعت جو آغاز ڪيائين. سال ۱۰۲۹ھ ڌاري هند سنڌ ۾ سندس فيض ۽ برڪت جي وهنوار ٿيندي وئي ۽ پاڻ تاريخ ۲۸ صفر ۱۰۳۴ھ ۾ پنهنجي حقيقي مالڪ سان وڃي مليو.

امام رباني جيتوڻيڪ نظام شرعي جي قيام لاءِ ڪوشش ڪندو ٿي رهيو ته به وقتي پنهنجي رندي جوش جذبي جو بناڪنهن خوف خطري جي اظهار ٿي ڪيائين جنهن جا ڪيئي مثال سندس ارشادات سان ملن ٿا.

سنڌ ۾ نقشبندي سلسلو، مخدوم آدم ٺٽوي ۽ شيخ ابوالقاسم نقشبندي جي وساطت سان اڳتي وڌيو ۽ حضرت خواجه

محمد ابوالمساڪين کان سلطان الاولياء خواجه محمد زمان جي خاندان تائين ان جي ترقي ٿيندي وئي.

تڪميله مقالات الشعراء جو مصنف لکي ٿو ته: ڪنهن زماني ۾ سنڌ اندر نقشبندي سلسلي جو چڻ نالو ٿي ڪونه هيو ان جي بدران قادري ۽ سهروردي طريقي کي وڏي وقعت حاصل هئي هن سڄي علائقي ۾ مخدوم آدم ٺٽوي اڪيلي سر نقشبندي سلسلي سان لاڳاپو ٿي رکيو جنهن ته مٿيان پئي طريقا هتي وڌيڪ طاقتور هئا ان ڪري ڪوبه ماڻهو نقشبندي سلسلي ڏانهن مائل نه پئي ٿيو. ليڪن وقت گذرڻ کان پوءِ اهوئي سلسلو مخدوم آدم ٺٽوي ۽ مخدوم ابوالقاسم نقشبندي جي برڪتن سان ايڏي اوج تي پهچي ويو جو شاه ضياء الدين الحق سرهندي جڏهن سنڌ ۾ آيو ته مخدوم ابوالقاسم جي زيارت کان پوءِ فرمائڻ لڳو ته هي بزرگ مڪليءَ جو سچ آهي. بي دفعي جڏهن مخدوم ابوالقاسم جي درگاه تي وڃي مراقبي ۾ ويٺو ته فارغ ٿيڻ کان پوءِ چون لڳو: هي خانقاه به سرهند شريف جي خانقاهن مان آهي. — ت. م. ش. ص ۱۸۳.

ساڳئي ڪتاب ۾ وڌيڪ لکيل آهي ته: مخدوم ابوالقاسم جي حياتيءَ ۾ ئي ماڻهن جي عقيدتمندي ايتري قدر ماڻس وڌندي وئي جو هر طرف کان ڪنڪن جا ڪنڪ مندرس سلامي لاءِ اچڻ لڳا اهڙيءَ طرح طريقت جي احياء لاءِ کيس پوري فتح ملي — ص ۱۸۵. سلطان الاولياء حضرت خواجه محمد زمان تاريخ ۲۲ رمضان ۱۱۲۵هه مطابق ۱۷۱۳ع هن جهان کي رونق بخشي ان کان اڳ قطبن جي قطب مخدوم ابوالقاسم نقشبندي مندرس ولادت بابت شيخ عبدالطيف ۽ خواجه ابوالمساڪين کي بشارت ڏني هئي. حضرت خواجه محمد زمان تعليم جي پهرين دوري جي تحصيل کان پوءِ ٺٽي ۾ وڃي مخدوم محمد صادق

جي مدرسي ۾ وڌيڪ تعليم جي خيال سان داخل ٿيو جيڪو پنهنجي دور جي مشاهيرن مان ۽ مخدوم محمد اشرف بن مخدوم آدم ٺٽوي جو ڄاڻو ۽ حضرت شاه عبدالطيف جو مريد هيو.

ٺٽي ۾ ظاهري علمن جي ٽڪميل دوران حضرت خواجه محمد زمان جو حضرت خواجه ابوالمساڪين سان تعلق پيدا ٿيو جيڪو ان زماني ۾ ٺٽي اندر رهائش پذير هيو. خواجه ابوالمساڪين پهرين نظر ۾ محسوس ڪيو ته هي (خواجه محمد زمان) اهوئي ڪشف ڪرامت جو پانڌيرو آهي جنهن جي باري ۾ حضرت مخدوم ابوالقاسم نقشبندي اڳواٽ خوشخبري ٻڌائي هئي. انڪري ڏانهنس وڌيڪ توجهه ڏنائين ۽ خواجه محمد زمان درجي به درجي طريقت جي بحر ۾ تيارون ٿيندو ويو جئن پاڻ فرمائي ٿو:

جنهن ڏينهن خدا جي محبت جي تجلبي منهنجي اندر ۾ روشني آندي ته ڪتابن تان روح کڻي ويم، شروعات ۾ منهن اها مرضي ڪانه هئي ته پنهنجو راز ڪنهن تي ظاهر ڪريان تنهنڪري بيدائي سان ڪتاب ڪڇ ۾ ڪري مدرسي ڏانهن ويندو رهيس جڏهن واپس ٿي آيس ته مراقبي ۾ مشغول ٿي پئي ويس منهنجي ڪوشش اها هئي ته ڪنهن کي منهنجي حال جي ڪا خبر نه پوي جيستائين حضرت خواجه ابوالمساڪين اجازت نه ڏنم ڪنهن به ماڻهونءَ کي پنهنجي دل جي ڳالهه نه ٻڌايم نيٺ اهڙو وقت به آيو جو بنا ڪنهن هٻڪ جي معورو وقت خواجه ابوالمساڪين جي خانقاه ۾ صرف ڪرڻ لڳس.

مخدوم محمد ابراهيم خليل لکي ٿو ته: حضرت خواجه محمد زمان جڏهن ظاهري علمن جي طلب ڪارڻ ٺٽي جي شهر

۾ آيو ته پنهنجي والد بزرگوار شيخ عبدالطيف عرف شيخ حاجي جي پراڻي ڳانڍاپي سبب حضرت خواجه ابوالمساڪين مان وشتو رکيائين ۽ وٽانس فيض حاصل ڪندو ٿي رهيو سندن لاڳاپو چند ۽ مڃ جتان هڪ ٻي مان هلندو آيو جنهن تي اڪثر ماڻهو ويس ۽ اچڻ ڪندا ٿي رهيا.

هڪ ڏينهن حضرت خواجه ابوالمساڪين ڪنهن بزرگ جي ملاقات لاءِ نٿي مان روانو ٿيڻ لڳو ته خواجه محمد زمان کي پاڻ مان گڏجي هلڻ جو حڪم ڪيائين جنهن سندن حڪم جي تعميل ڪئي. خواجه ابوالمساڪين پنهنجي مرشد مخدوم ابوالقاسم وانگي شرعي حد اندر خوش لباس هيو. اتفاق سان تن ڏينهن ۾ ماڪ جي موسم هئي سو وات هلندي خواجه ابوالمساڪين جي پهاڻ تي مٽيءَ لڳڻ ڪري داغ ٿي پيو. اها ڳالهه سندس پياري مريد خواجه محمد زمان کي ناگوار لڳي ۽ ان کي صاف ڪرڻ جي ڪانئس اجازت گهريائين. خواجه محمد زمان مرشد جي موڪل ماڻ کان پوءِ گهڻي جتن ڪيا پر اهو داغ دور نٿي مڱهيو پڇاڙي انهي ڪپڙي جي ڪنڊ کي وات ۾ جهلي داغ ٽوڻي ڇڏيائين.

اها ڳالهه خواجه ابوالمساڪين کي ڏاڍي پسند آئي کيس محبت مان چوڻ لڳو ته منهنجا پيارا ٿو اهو داغ به منهنجي دامن تي گوارا نه ڪيو؟ خواجه صاحب ادب مان چيو ته قبل بلڪل نه! جنهن تي کيس آفرين ڏنائين. انهيءَ رس جي ڪري ئي خواجه ابوالمساڪين جو دلي لاڙو خواجه محمد زمان جهڙي خليف معتقد ڏانهن هيڪاري وڌيو. ان کان پوءِ هر شفقت جو حقدار خواجه محمد زمان کي ليکيو پئي ويو. هيڏانهن خواجه محمد زمان عقيدت ۾ غرق هيو ته هوڏانهن خواجه ابوالمساڪين مٿس مهربان ٿيندو رهيو. هي حق جي راه جو هادي ته هو

طالب صادق هيو غرض ته پئي هڪ هي ئي فدا هئا.

دنيا ۾ هرڪو ماڻهو پنهنجي مرضيءَ مطابق ادب ۽ اخلاق جو مظاهرو ڪري ٿو ۽ هرڪنهن کي پنهنجي مٿان ناز آهي. ليڪن اوليائن کي خدا جيڪي چڱيون خصلتون عطا ڪيون آهن انهن جي ڳالهه ئي نرالي آهي. هو جيڪي ڪجهه ڪندا رهن ٿا انهيءَ ۾ مندن دل جي مچائي جو دخل رهي ٿو هي پاسي دنيا وارا فقط ڏيکاءَ لاءِ سڀ ڪجهه ڪندا ٿا رهن.

حضرت خواجه محمد زمان جي اها ريت عام هئي ته جڏهن به پنهنجي ڳوٺ کان نڪري حضرت مخدوم ابوالقاسم ۽ حضرت مخدوم آدم جي درگاهه جي زيارت لاءِ روانو ٿيندو هيو ته ادب مان جتي پير ۾ نٿي پاتائين نه وري ڪا سواري ٿي ڪيائين. ماڻهن کانس ان جو سبب پڇيو ته پاڻ فرمائين لڳو: سرشدن ڏانهن وڃڻ وقت جتي پير ۾ پائڻ ادب جي خلاف آهي. سبحان الله!

ڪنهن عقل کان سوال ڪيو ته ايمان ڇا آهي؟

عقل ورائيو: ايمان ادب ئي آهي—!

حضرت خواجه ابوالقاسم پنهنجي حياتيءَ ۾ ئي خواجه محمد زمان کي طريقت جي تعليم جي اجازت ڏني هئي جڏهن مندن مند آهي:

خدا جي راه ۾ منهنجو پاءُ محمد زمان ارادتمندي ۾ داخل ٿي مون مسڪين مان ڪيتريون صحبتون ڪري چڪو آهي. کيس طريقت جي تعليم جي اجازت ڏيان ٿو، انهيءَ شرط سان ته هو شريعت ۽ طريقت ٽي قائم رهندو، والسلام.

خواجہ ابوالمساكين الہي ۽ سند ڏيڻ سان گڏ پنهنجي
پڳ مٿي تان لاهي خواجہ محمد زمان جي مٿي تي رکي کيس
مسند تي وهاريندي مٿي مريدن کي حڪم ڏنو ته اچي هن
جي هٿ تي بيعت ڪن! پڇاڙيءَ اهو به چيائين ته جيڪو
خواجہ محمد زمان جي بيعت نه ڪندو سو منهنجي مريدن
سان نه هوندو.

چون ٿا ته هيلتائين ڪنهن به بزرگ پنهنجي جيئري
ڪنهن مريد کي اهڙي اجازت نه ڏني ۽ نه وري ان کي مسند
تي وهاري مريدن کي سندس بيعت جي هدايت ڪيائين.

خواجہ ابوالمساكين ٿوري عرصي کان پوءِ پنهنجي
خالقاه کي خواجہ محمد زمان جي حوالي ڪري پاڻ حجاز روانو
ٿيو ۽ اتي ئي سندس روح خدا جي رحمت ۾ وڃي آراي ٿيو.
خواجہ محمد زمان پنهنجي سرشد جي موڪلائي ۽ کان
پوءِ ڪي ڏينهن ٺٽي ۾ رهيو ۽ خدا جي خلق کي منهن راه
ونائين لڳر ليڪن ظاهري عالمن کان اهو منو نه ٿيو ۽ هنن
اهڙيون حالتون پيدا ڪري ڇڏيون جو خواجہ محمد زمان ٺٽي
کي ڇڏي اچي پراڻي لواريءَ ۾ مقیم ٿيو.
سیر علي شیر قانع ٿر لکي.

خواجہ محمد زمان دنيا کي پنهنجي فيض جي درياهه
مان سيراب پيو ڪري اڪثر ماڻهون انهيءَ ڳالهه تي يقين
رکن ٿا ته هن جو وجود اڄڪلهه واقعي وڏي اهميت ٿو رکي.
هن وٽ جيتوڻيڪ ڪا خاص آمدني نه آهي ته به سندس
سهدان خانو جاري رهي ٿو. لواريءَ جي رهائش واري زماني
۾ هن جو رشد ۽ زهد ايڏي عروج تي آيو جو سنڌ هند جا
ماڻهو سندس حضور ۾ پهچڻ لڳا. هن روحاني فيض سان گڏ
دنيوي خدمتون پڻ سهڻي نموني سان سرانجام پئي ڏنيون.

روايت آهي ته حضرت خواجہ محمد زمان دستور مطابق هميشه ان جا انبار پنهنجي ننگر خاني ۾ موجود رکندو هيو ۽ هر سال سریدن جي کاڌ خوراڪ لاءِ ڪيترن قسمن جا اناج خريد ٿي ڪيائين جن جو انداز ٽيهن چاليهن خسرارن تائين هوندو هيو. ان لاءِ گهريل رقم پنهنجي پاران ادا ٿي ڪيائين هن بزرگ جي غنا ۽ سخا پنهنجو نظير پاڻ هئي. وقت جي بادشاهن کي ڪڏهن به خيال ۾ نه آندائين ان صورت ۾ جو کيس ڪابه زمين يا مزرعو ٿي جاگير ڪانه هئي نه وري سریدن مان ڪا اڳواڻي پئي ڪيائين. ان باري ۾ پاڻ ٿي فرمايائين ته:

اسين انهن پيرن مان نه آهيون جيڪي
 سریدن جي در تي وڃي گداگري ڪندا
 رهن ٿا. اسان تي واجب آهي ته ماڻهن
 جي روحاني تربيت مان گڏ سندن مادي
 مسئلن ڏانهن به ڌيان ڏيون ۽ انهن جي
 امداد ڪندا رهون.

سنڌ جو حاڪم ميان غلام شاه ڪلهوڙو (۱۱۰۰-۱۱۸۶ھ) وقت جي ولين جو ڏاڍو معتقد هوندو هيو ۽ هنن کي گهڻي عزت پئي ڏنائين ڪيترا پيرا حضرت سلطان الاولياء کي جاگير ڏيڻ جي آڇ ڪيائين پر هي بزرگ هر دفعي انڪار ڪندو رهيو. ان حالت ۾ جڏهن ڪيئي ديني بزرگ ۽ طرفدارن جا اڳواڻ ميان غلام شاه جا درباري ٿي سرڪاري انعام اڪرام حاصل ڪندا ٿي رهيا. هڪ ڀيري حضرت خواجہ صاحب ۾ خدمت ۾ خطا لکي موڪليائين ته:

اسين وقت جا بادشاه ملڪ ۽ رعيت جي
 ڪاروبار ۾ ايتري قدر ته رڌل ٿا رهون

جو اوهان جي دست بوسي لاءِ به فرصت
 ڪانه ٿي ملي سگهي. انڪري اوهان
 کان دعا طلبي جي حسرت دل ۾ وهجي
 وڃي ٿي. هاڻ عرض آهي ته ماڻهن جن
 ڪڏهن برڪت پريا پير پري اسان جي
 انگن تي اچن ته جئن اوهان جي زيارت
 کان مشرف ٿي سڄي جمار لاءِ اوهان
 جا شڪرگذار ٿي وهون.

حضرت سلطان الاولياءِ جواب ۾ فرمايو:

امين فقير ماڻهو مسافريءَ جي تڪليف
 برداشت ڪرڻ جهڙا نه آهيون، توهان
 دلچاءِ ڪريو اسان فقيرائن ڪن مان
 توهان جي لاءِ ٿئيءَ جي در دعاگو پيا
 ٿينداسي. والسلام

اها هئي هن بزرگ جي ولايت ۽ ڪراست جنهن بادشاهي
 دولت ۽ دربار کان منهن موڙي ماڻهن جي سيڪت ۽ سڌاري
 لاءِ پاڻ کي وقف ڪري ڇڏيو هيو. بيشڪ اوليائن کي ائين
 ئي ٿو سونهين ته ماڻهن جي ذهنن تي ڌاڪو چمائي پاڻ کي
 بادشاهن جي بارگاهن کان پري رکندا هجن ۽ خلق مان گذر
 خدا مان به مندن واسطيداري هجي، جڏهن به ڪو حڪمران
 ماڻهن جي آزار جو باعث بڻجي ته ان کي خلق جي بيگناهي
 ۽ عذاب الاهي کان خبردار ڪندا رهن جئن دين جي پيروي
 ۽ دنيا جي پيشروي ۾ ڪابه رڪاوٽ پيدا نه ٿئي.

جيتوڻيڪ ميان غلام شاه گهڻوئي رعايا پرور ۽ وطن
 پرست حاڪم هيو، منجهس ڪيتريون خوبيون هيون جن جو

مثال ملی نٿو سگهي تڏهن به سلطان الاولياء هن جي ويجهاند
کان پراهون پئي وهيو. اهائي هن طريقت ۽ شريعت جي صاحب
جي وڏي خوبي هئي.

اهڙيءَ ريت سنڌ جي هن عظيم الشان هستي ماڻهن جي
خدمت کي هر شغل کان افضل سمجهي ۽ پنهنجي پروردگار
جي پيروي ڪندي پراڻي لواريءَ ۾ زندگي بسر ٿي ڪئي.
ٿورن ڏينهن کان پوءِ درياھ جي خرابيءَ سبب پاڻي
ڪارو ٿي پيو جنهنڪري آباديءَ جو ڪوبه اسڪان ڪونه
رهيو، سو پاڻ ۱۱۵۰ھ ڌاري پراڻي لواريءَ مان لڏي ٿوري
فاصلي تي لواريءَ نالي نئون ڳوٺ اڏائي اتي اچي مقیم ٿيو
هن وقت انهي ئي وستی ۾ سندس درگاه موجود آهي.

هاڻ مناسب آهي ته تصوف جي تعارف بابت اختصار طور
ڪي حقيقتون پيش ڪيون وڃن ان کان اڳ مجموعي طرح
مولانا رومي جي ارشاد جو اقتباس درج ڪجي ٿو جن علماء
ظاهر جي اختلافن جي صفائي مان گذرڻين جي به تسلي
ٿئي. مولانا رومي شريعت ۽ طريقت جي ڪيفيت بابت
فرمائي ٿو ته:

شريعت هڪ شمع جتان آهي جيڪا راه
ڏيکاري ٿي ۽ راه تي پهچڻ طريقت آهي،
جڏهن مقصد تائين رسائي ٿئي ٿي ته اها
حقيقت ٿي ليکجي. مطلب هيءُ ته شريعت
ائين آهي جن ڪيميا جو علم ڪنهن
استاد کان يا ڪتاب مان سکجي ٿو، ۽
طريقت ائين آهي جن دوائون ڪتب
آڻجن ٿيون ۽ نامي کي ڪيميا ۾ ڪرڻ

ڪيو وڃي ٿو. حقيقت آهي ٿاڻي جو
سول بڻجڻ يا ٻيو مثال ته شريعت طب
جو علم طريقت پرهيز ۽ دوا کائڻ ته
حقيقت صحت حاصل ڪرڻ يعني:

طريقت بنا شريعت جي ۽ حقيقت بنا طريقت
جي ملڻ محال آهي. طريقت ۾ داخل
ٿيڻ کان پوءِ حقيقت جو نور انسان تي
ظاهر ٿئي ٿو.

هن کان پوءِ ڪنهن به شڪ شبهي جي گنجائش نٿي
رهي ته شريعت ۽ طريقت هڪ ٻي لاءِ متضاد يا هڪ ٻي سان
متصادم ٿيڻ وارا مسئلا آهن. سواءِ ڪن صوفين جي اهڙين
ڪارستانين جي جن هن راه ۾ ابتدا پير کڻي ڪوڙ تي سندرو
ٻڌي هروڀرو فساد ۾ پئي منهن وڌو آهي يا علاوه انهن سڀ
جي جيڪي حضرت مولانا ابوالڪلام آزاد چواڻي دين الاهي جا
بنيادي احڪام نظر انداز ڪري ڪن جزوي مسئلن کي عقيدتي
جي حيثيت ڏئي اصول ۽ انصاف در حق نقصانڪار ثابت ٿين
ٿا. اهڙن ماڻهن کي ”الڪفر ملت واحد“ جي زمري مان شمار
ڪرڻ کپي جيڪي حقيقتن کان پري رهي باطل جي پويان
لڳن ٿا. خاص ڪري اهي ڪنهن ٻي جي اشاري تي اهڙن وڳوڙن
ڏانهن رخ ٿا رکن جئن انسان ذات ويڙهه ۽ ويڇي ۾ قاسمي
قومي اتحاد سان گڏ حب الوطني جي احساس کي به فنا ڪري
ڇڏي. انهن جو اصل مقصد آهي ويڙهائڻ ۽ حڪومت ڪرڻ
جئن سڀئي روحاني توڙي مادي اسباب رڪاوٽ ۾ اچي وڃن
۽ انسان خد جو شڪار ٿي اقتصادي مسئلن کان بيخبر رهجي
وڃي پڇاڙيءَ سندس مقدر ڌارين جي لت ڦر ۾ لٽي ۽ مٽي
ٿيندو رهي.

اڳين صوفين کي اها خبر ڪانه هئي ته کين اسلامي حڪومت جي ڪارندن سان ڪا چڪري ڪاٺي پوندي جيڪڏهن انهن ڄاڻي بجهي گوشي نشيني اختيار ڪري فقر ۽ فاقن جي زدگيءَ کي ترجيح ڏئي ته بعض ان لاءِ جئن قرآن حڪيم تي وڌيڪ غور ۽ فڪر ڪري سگهن ۽ عبادت وسيلي الاهي قرب حاصل ڪرڻ لاءِ ڪوششون ڪندا رهن. تصوف ڏانهن انسان جو لاڙو اصل ضمير جي انهي اندروني ڪروڙ جو نتيجو آهي جيڪو معاشري جي بي جزڙ حالتن خلاف ڪيو وڃي ٿو اهو ڪروڙ نه رڳو ٻين جي بي انصافين خلاف بلڪ پنهنجي ڪوتاهين دفع ڪرڻ لاءِ به ڪيو وڃي ٿو جئن هر حالت ۾ الاهي وصال کي حاصل ڪري سگهجي.

ساڳيو نڪتو حضرت حسن بصري (۱۱۰ھ) جي حياتي توڙي سندس وعظ ۽ عبرت به واضح ٿيل آهي.

صوفياءَ ڪرام ان کان علاوه بنا ڪنهن ملذبي پيد ڀاو جي انسان ذات جي اتحاد لاءِ وڏيون ڪوششون ڪندا رهيا آهن جئن انسان سواءِ ڪنهن تفرقي ۽ فتنن جي پاڻ ۾ ڪنڊ کير ٿي گذارين ۽ دنياداريءَ جا سڀ ڪم امن ۽ عافيت مان سو انجام ٿيندا رهن.

اهڙيءَ طرح سلسلته الذهب (ڪتاب) ۾ به صوفين جي
طريقي ڪار بابت وضاحت ٿيل آهي ته:

هنن (صوفين) جا دروازا هندو، مسلمان،
غريب امير سڀني لاءِ هر وقت کليل هوندا
هئا ۽ هي بنا ڪنهن مذهبي تفریق جي
ماڻهن کي ارشاد ۽ هدايت سان نوازيندا
پئي آيا.

مشهور صوفي شيخ ڪليم الله دهلوي پنهنجي مڪتوبات
۾ شيخ نظام الدين کي تلقين ڪندي لکي ٿو ته:

هندو، مسلمان سان صاح ڪري هلو جيڪو
به انهن ٻن فرقن مان اوهان جو عقيدتمند
هجي تنهن کي ذڪر، فڪر ۽ مراقبي
جي تعليم ۽ تربيت ڏيندا رهو ۽ ڪنهن
به غير معتقد کي پوءِ ڪٿي اهو ميد چونه
هجي ڪابه تعليم يا تربيت نه ڏيو.

شيخ جمال الدين اجمير جي خواجه معين الدين چشتي جو
تذڪرو ڪندي لکي ٿو ته ڪيترا نامور غير مسلم حضرت
خواجه جي هدايت تي مسلمان ٿيا ۽ ڪيترا جن اسلام نه
قبوليو تڏهن به نذر نياز پيا موڪليندا هئا انهن جي حضرت
خواجه سان تمام گهڻي عقيدت هئي جا اڃا سوڌي هلندي پئي
اچي: هندستان جا ڪيئي غير مسلم هر سال خواجه معين الدين
جي آستاني تي اچي حاضري ڏين ٿا ۽ درگاه سان گڏ مڃاڻ
جون خدمتون پڻ ڪندا ٿا رهن.

سنڌ ۾ تصوف جي سلسلي اهڙو ماحول پيدا ڪيو جو گمراه مسلم ۽ غيرمسلم ماڻهن جا ذهن بدلاجي ويا ايتري تائين جو حضرت شاه لطيف، سچل سرمست، شاه عنايت شهيد ۽ خواجہ محمد زمان (سلطان الاولياء) جا ڪيئي غيرمسلم مرید اسلامي احڪامن جي پيروي ڪرڻ لڳا ۽ مرڻ کانپوءِ انهن جو مڙو پنهنجن مرشدن جي پيرانديءَ کان دفنايو ويو.

ڊاڪٽر لاجونتي ڪرشنا پنهنجي مشهور تصنيف ”صوفي شعراء پنجابي زبان“ ۾ ٿو لکي ته: ”اثر هند تي مسلمانن جي قبضي ٿيڻ کانپوءِ انهيءَ پاسي صوفين جي اچ وڃ شروع ٿي ۽ صرف اهي ئي هئا، جن بابت چئي سگهجي ٿو ته وڏن اسلام واري دوستي، صلح جوڻي، محبت ۽ بردباري موجود هئي.“

اهو دين جيڪو تعصبي عالمن ۽ قاضين جي سخت گيري ذريعي هروڃ تي آيو، سو هندن کي پنهنجي اثر ۽ نفوذ ۾ نه آڻي سگهيو ليڪن اسلام جيڪو صوفين جي توسط سان انهن تائين پهتو تنهن سندن دليون موهي ڇڏيون، انهيءَ حالت ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته جيڪو ڪم بادشاهن کان نه ٿيو سو صوفين ڪري ڏيکاريو.

تصوف به دنيا جي ڀيٽ ۾ هڪ تحريڪ آهي، جنهن جي زندگيءَ جي نظام کي نئين سر ترتيب ڏئي ٿي ۽ ان جو بنياد اخلاقي قدرن تي رکيل آهي. بنيادي طرح تصوف انهيءَ عمل جو نالو آهي جيڪو انساني اخلاق کي عروج تي پهچائڻ لاءِ انسانيت کي ترقيءَ جي آخري منزل پيڙو ڪري ٿو.

اخلاق جا عالم انهيءَ راءِ تي متفق آهن ته اخلاق جون منزلون ٻاهر کان مٿي آهن جيڪڏهن ڪوبه شخص طالب جي صورت ۾ انهن مان ڏهه منزلون طئي ڪري ٿو ته ڪشف

ڪرامت جو صاحب ٿو بڻجي ۽ کيس الاهي قرب حاصل ٿئي
 ٿو ۽ هر باد رکڻ کپي ته انهن منزلن جي مقابلي ۾ ايتراڻي تعداد
 روحاني بيمارين جا ٿين ٿا ۽ هر منزل کي طئي ڪرڻ کان اڳ
 ضروري آهي ته درجي به درجي هر ضد کي ختم ڪيو وڃي يا
 پهريان ئي ذڪر ڪيل منزلن جي مسافت دوران انهن روحاني
 بيمارين کي جيڪي راه ۾ رکاوٽ جو ڪارڻ ٿيون بڻجن،
 نابود ڪري ڇڏجي.

اهو سبب هيو جو صوفين منيد ۾ ٿي اخلاق جي
 سڌارڻ جي مهم هلائي، ان کانپوءِ نفس جي پاڪائي ڏانهن لاڙو
 رکيائون، ائين سڀئي مرحلا طئي ڪندا حقيقت ٿيڻ رسائي
 ڪندا ويا.

تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته تصوف جتي
 به رائج ٿيو، اتان جي حالتن کان اثر قبول ڪري اڳتي وڌيو
 سنڌ ۾ به اهو ئي رواج هلندو آيو.

حضرت سلطان الاولياء وارو دور نهايت وڳوڙن ڀريو دور
 هيو، جيتوڻيڪ ميان غلام شاه ڪلهوڙو وطن دوست ۽ رعايا
 پرور حاڪم هيو ۽ هر طرح سنڌ جي آزاديءَ جي حفاظت
 ۽ ڪيائين تڏهن به هندستان جا مغل بادشاه سڌائين سنڌ ان
 کونس ڪندا پئي رهيا ۽ هن سرزمين تي امن واريون حالتون
 موجود ڪين رهي ٿي سگهيون، ٻي پاسي ماڻه جا اندروني
 معاملن ۾ ٿيڪ ٿي رهيا، ان ڪري سنڌ جا رهاڪو روحاني
 سکون جي محروميءَ سان گڏ مادي وسيلن کان به نرو رهندا
 ٿي آيا جنهن ڪري اقتصادي ترقي ۽ اخلاقي ضابطا بلڪل نه
 هئڻ برابر محسوس ڪيا ٿي ويا. مصيبت وري اها جو علماء
 ظاهر به صوفين جي طبقي سان مهاڏو اٽڪائيندا ٿي آيا ۽

جاگيرداري نظام انهيءَ صورت حال مان پورو فائدو پئي ورتو-
جيڪا ان جي اصل فطرت آهي.

انهيءَ ئي اڻڻائي دور ۾ حضرت شاه عنايت صوفي
(۱۱۳۰ھ) کي سنڌ ۾ ٿاڻيل مغلن جي نائب اعظم خان ڪفر
۽ بغاوت جي الزام ۾ شهيد ڪرايو عجب وري اهو جو انهيءَ
اعظم خان ملڪ ۾ پڙهو گهمائي ڇڏيو هو ته جيڪو به ماڻهو
الله جو نالو زبان تي آڻي تنهن کي بنا پڇي قتل ڪيو وڃي
حالانڪ شاه عنايت خدا جي احڪامن جو پورو پابند ۽ پنهنجي
پير مرشد جو پڪو تابعدار هيو.

حضرت خواجہ محمد زمان ميني حالتن ۽ نتيجن کي
نظر ۾ رکندي تصوف جي فلسفي ۽ طريقي کي ملڪي ۽ قومي
تقاضائن موجب جاري پئي رکيو ۽ سڄي زندگي شاهائي انعام
اڪرام توڙي زماني جي عالمن جي اختلاف کان بي نياز رهندو
آيو. اهڙيءَ ريت ماڻهن جي اخلاقي اصلاح ڏانهن متوجه ٿي
مادي ۽ روحاني خدمتون سرانجام ڏنائين جن جو مثال مله
مجال آهي.

سال ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ع ھي دنيا
جو روشن سج ۴ ذوالقعد تي هن جهان
مان موڪلائي ويو،

”جيتوڻيڪ سج زماني کان الوپ ٿي ويو
ته به ان جي نور جا ڪرڻا دلين ۾
پيا جهلڪن“

(۱) آنجهاني ڊاڪٽر گربخشاڻي پنهنجي ڪتاب ”لوارِي
جلال“ ۾ هن خاندان جو نسب نامو هيٺين ريت درج
ڪيو آهي.

- (۱) خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) ۲.
 بن شیخ حاجی عبدالطیف ۳. بن شیخ طیب
 ۴. بن شیخ ابراہیم ۵. بن شیخ عبدالواحد
 ۶. بن شیخ عبدالطیف کلان (وڏو)

هن نسب نامي ۾ شيخ طيب ۽ شيخ عبدالواحد ج-و
 نالو وڌايل آهي. شيخ عبدالطيف کلان (وڏي) کان پوءِ هي
 نسب نامو چوويهين پيڙهيءَ ۾ حضرت ابوبڪر صديق مان وڃي
 ملي ٿو جو هن طرح آهي:

۷. بن شيخ احمد ۸. بن شيخ بقا ۹. بن شيخ محمد
 ۱۰. بن شيخ فقير الله ۱۱. بن شيخ عابد ۱۲. بن شيخ عبدالله
 ۱۳. بن شيخ طاؤس ۱۴. بن شيخ علي ۱۵. بن شيخ مصطفي
 ۱۶. بن شيخ مالڪ (مهروڙي) ۱۷. بن شيخ محمد ۱۸. بن
 ابراهيم بن ۱۹. بن محمد ۲۰. بن طيار ۲۱. بن عبدالباري
 ۲۲. بن عزيز ۲۳. بن فضل ۲۴. بن علي ۲۵. بن اسحق
 ۲۶. بن ابراهيم ابي بڪر ۲۷. بن قائم ۲۸. بن عتيق ۲۹.
 بن محمد ۳۰. بن حضرت عبدالرحمان ۳۱. بن حضرت ابوبڪر
 صديق رضه — ص ۲۴.

(۲) ميان عبدالطيف کلان (وڏو) ولد ميان ابراهيم
 (ڊاڪٽر گربخشاڻي جي لکت موجب) شيخ حاجي عبدالطيف
 بن شيخ طيب (۱۱۴۹ھ ڌاري فوت ٿيو کيس پراڻي لواريءَ
 ۾ دفن ڪيو ويو — ص ۴۹.

(۳) حضرت خواجہ محمد زمان (سلطان الاولیاء) بن ميان
 عبدالطيف تاريخ ۲۱- رمضان ۱۱۲۵ھ مطابق ۱۷۱۳ع پيدا
 ٿيو جنهن جي تاريخ ”انه من عبادنا المخلصين“ مان نڪري

ٿي. سندس رحلت ۴- ذوالقعد ۱۱۸۸ھ مطابق ۱۷۷۴ع ۾ ٿي، ان جي تاريخ ”ورضي الله قولا“ مان نڪري ٿي.

مير نظر علي خان ٽالپور پنهنجي مرشد جي وفات تي فارسي ۾ شعر لکيو آهي، جو فارسي مضمون واري حصي ۾ شامل ڪيو ويو آهي.

فردوس العارفين (۱۲۰۱ھ) تاليف مير بلوچ خان هن بزرگ جي احوال بابت آهي.

(۴) خواجه گل محمد (محبوب الصمد) بن خواجه محمد زمان تاريخ ۱۱- ربيع الاول ۱۱۷۷ھ جمعي رات جو پيدا ٿيو، جنهن جي تاريخ ”اولئڪ تحروا رشدًا“ مان نڪري ٿي. سندس وفات ۲۷- ربيع الاخر ۱۲۱۸ھ ڌاري سج لٿي جي نماز کانپوءِ ٿي هئي، جنهن جي تاريخ ”وقضي الله امرا“ مان نڪري ٿي.

ڪتاب ”الجواهر البديع“ (۱۲۲۱ھ) تاليف ميان بلال هن بزرگ جي سوانح بابت آهي، هن کي هي پٽ هئا: محمد زمان ثاني (پيو) شيخ عبداللطيف صغير (ننڍو) ابوالقاسم محمد اڪرم آدم ۽ حاجي محمد.

پويان چارئي قلعي تي چڙهائي ڪرڻ سبب قلعي کان خارج ڪيل هئا.

خواجه محمد زمان ثاني پنهنجي والد جي وفات کانپوءِ سندس جانشين ٿيو، جنهن جو ”لقب غوث العالم“ هيو. هن جي ولادت ۱- رمضان ۱۱۹۹ھ ۾ ٿي، جنهن جي تاريخ ”اولياء الله لا خوف عليهم ولا هم يحزنون“ مان نڪري ٿي. سندس وفات ۱۷- صفر ۱۲۴۷ھ ۾ ٿي. مير نظر علي خان انهي موقعي تي جيڪو فارسي شعر لکيو تنهن کي فارسي حصي ۾ درج ڪيو ويو آهي.

مرغوب الاحباب (۱۲۶۲ھ) تالیف میر نظر علی خان تالپور
هن بزرگ جي احوال بابت آهي.

محمد زمان ٿاڻي جي رحلت کانپوءِ ان جو فرزند
محمد حسن لقب خواجہ مدني ولادت ۵۔ محرم ۱۲۳۵ھ مسند
تي ويٺو. سندس وفات ۷۔ صفر ۱۲۹۸ھ ڌاري مديني شريف
۾ ٿي ۽ جنت البقيع ۾ حضرت خواجہ محمد پارسا جي مزار لڳ
دفن ٿيو.

مخدوم محمد اجراهيم خليل ٿٽوي هن جي وفات تي
جيڪو فارسي شعر لکيو، سو فارسي حصي ۾ شامل آهي.

ڪتاب مقاديل الضمائر (۱۳۰۳ھ) تالیف خواجہ محمد سعيد
هن بزرگ جي سوانح بابت آهي. هن جي وفات کانپوءِ سندس
پٽ محمد سعيد لقب خواجہ مڪي ولادت رمضان ۱۲۶۴ھ
وفات محرم ۱۳۲۴ھ ان کانپوءِ خواجہ احمد زمان ولادت
۱۶۔ ذوالحج ۱۲۹۷ھ وفات ۱۔ رجب ۱۳۴۶ھ پنهنجي اباڻي
مسند تي ويٺو، جنهن جو فرزند خواجہ گل حسن هن وقت انهيءَ
درگاه جو سجاده نشين آهي سندس ذات پنهنجن مريدن ۾ معتقدن
لاه هدايت جو سرچشمو ليکي وڃي ٿي.

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر
یادگاری که در این گنبد دوار بماند

حافظ

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ
نَحْمَدُهُ وَنُصَلِّعَلَيْ سَيِّدِنَا مُحَمَّدٍ

(۱)

جَنَّتْ تَتَيْنِ جِي' جَاهُ جَنَيْنِ چَدَرِ تُو جَنَّتْ كِي،
سَيِّي تُو مِيهْدَاءُ، جِي تُو مِيهْدِ نَم تَن مِيهْنِ.

اين جهان اورا سڪان اي جان من!
هرڪم شد دور از جهان اي جان من!
هر ڪسي را دوستي با او بود
گر دلت نسي پاسد او بود.

(۲)

جَاهِلِ جَنَّتْ سَكَنِ جُو، عَارْفُ سُو رَسْتَهَاءُ،
سُو رَن سَغْدِي سَاءُ، رَاحَتِ رَسِي رُوْحِ كِي.

جاهل اندر عیش کسو شد هر زمان،
 عارف اندر درد موزد هر زمان،
 هر که موز عشق را در جان گرفت،
 راحت و تسکین را سامان گرفت.

(۳)

مَتَّحِنٌ لِّذُنُوجِنٍ، تَنَزَّحٌ لِّغَيْبِ كُنَاهِ،
 جَنِّبٌ لِّلدَرِي رَاهِ، وَهَسْبٌ تَنَبُّيْنِ وَهَسْبٌ تَبِيءِ.

هر که معور از لقای یار شد،
 جرم بهرش دیدن اغیار شده،
 آنکه بزحقی راه و رزیده شود،
 کسی دلش با عیش گرویده شود.

(۴)

جِي مَتَّحِبَّتٌ مَتَّجِهَةٌ مَّأْمُومِي مَوْرُومٍ مَرَّانٍ كَكْتَدَاهِيْمُ
 "مَنْ قَتَلْتَهُ قَاتَلْنَا دِيْتَهُ" وَذِي مَوْلٍ وَتَمَّا
 "إِنَّ الدِّينَ عِنْدَ اللَّهِ الْإِسْلَامُ" وَجِي مَوْتٍ وَهَمَّا
 مَوْتًا اِكْبِي مَاءِ اِكْبَاهُونَ اِسْلَامٌ تَبِيءِ.

در محبت هر که مرد آن زننده گشت،
 قتل او در راه حق ارزنده گشت.

دین زندان آمد اسلام است و بس
مرگ بعد آن پیش از وی هست و بس

(۵)

لَبَّوْا وَاكْرِمُوا وِصَالَ، جَنِّينَ سَاعَتِ هَيْبِكِ رِي،
كُنْ مَا لَدِي لَال، جَهَنَّمِ لَتِي جِبْجِبْ خَلَّتِي مَرِي.

هر که اوشد از وصال دوست خوش
خرم آن شد زندگی ای اوست خوش
خاصلش آن در شهر وار آمده
که این جهان بورش پدیدار آمده

(۶)

عَارِفٌ وَ عَشَّاقٌ، بِسَبْحِ كَهْرَمَنٍ بِرِينِ جَو،
جَنَّتَ جَا مُشْتَقِ، اَجْمَا اَوْرَاهِمَانَ تَبَّاه.

عارف و عشاق در دیدار گم
طالب جنت شد اندر تار گم
آن به منزل می ماند خویش را
این به جاده می داند خویش را

(۷)

قَاتِبُ جَانِ كَثِيفُ، تَانِ جَاهُ جَانِيَّةِ نَمِ مِرْزَايِ،
لُوجِي تِي لَطِيفُ، لَهَنْوَارُو لَاهُوتِ ذِي.

تا مین قالب کشف و تسار مائید
 دور از مسکان وصال یار مائید
 گر تویی لاهوت جوینده بچان
 شو لطیف اول تو ای بنده بچان

(۸)

چند جا گویند تا جویند، دو نهین کیم دکاء،
 "و آذ کُر ر بک فبی نَنسِک" اندر آگ جلا،
 جن سچن جی ساچاء، تن کینا میو کینک،

نیست درویشی کم ظاهر دلق را
 برتن اندازی نمائی خلق را

هست درویشی کم بس فکرش کنی
 دائم اندر نفس خود ذکرش کنی

هر که از عشق خدا غم دارد آن
 جز فنا دیگر نم خوش پندارد آن

(۹)

پرت چند پرت دیده جی، ستایه کرمه پال،
 یکن سندی لال، مچن موقت و جتائین

هر ولای غیر دیوانم سباهش
 از دیار خسویش بیگانم سباهش

ای سبادا گوهر نایاب تو
 موقت ضایع گردد از دو لاب تو

(۱۰)

جاسمين پتسين پتان، تاسين متهت متهتي،
جو لئو اي گمان، تم متهتي متهتي.

مسجد از تو دير اگر خودبين شدي
ظاهر اندر دين مگر بي دين شدي
چون گمان را دور تر كردی ز دل
بيگمان در راه حق كردی ز دل
شيوه ای نيكان چو باشد شيوه ات
ديرهم مسجد شود از سجده ات

(۱۱)

آء آن زيننهان، ميكان، سپرين كي،
جي اوڏا ٿيئا آن كي، آدم ۽ حوا،
مُحب، ميرندو مئا، شال، موٿي، مئاگيٿي ٿيان.

ای خوش آن روزی چو یابم یار را
کاش باری بیستم آن دلدار را
آدم و حوا چنان در کوی دوست
یک زبان بودند در بهلوی دوست
آرزو پرورده می دارم چنان
در حضور خود برد یارم چنان

یار بنوازد سرا از وصل خویش
جان من از وصل یا بد اصل خویش

(۱۲)

أَدْرِیَ عَنِیْلُ چَیْذُتُو، نَمِیْ شَرْمٌ نَاهِیْ
أَلَا یَمَانُ عُرِیَانٌ، لِبِیَامَةِ التَّقْوِی نَمُکُنَامُوسُ کَاءِ
الرَّبِیَا حَرَامٌ، وَیَسْتَرِ مَسِیْ وَجِیَاءِ
کُلُّ مُحَدِّثٍ بِدَعَاةِ، بِدَعَاةِ بَدَنِ یَتَانِ
لَوُجٍ تَمَّ تِیْمَنِ تَانِ، أَصْلُ أَوْدُوئِی تِیْمُو.

نیست عقل و شرم نا اندیش را
در جهان یریان که دارد خویش را

الربیا داند حرام آن بی نیاز
دور از بدعت مدام آن بی نیاز

آن چنان بدعت شمار این جسم را
خیز تا از اصل یا بی قسم را

(۱۳)

أَهی عُشَّاقِیْنِ جُو، مَذْهَبٌ مَشْتَقِیْنِ
جِیْنُ کَنْدَاهِیْ کِیْنِ یَسْتَنْ، هِیْمِیْنِ سِیْنِ هَوْتِ رِی.

سلک دلدادگان تکرار عشق
روز و شب جان سوختن فی النار عشق

جلوه ای دلدار شد دیدار شان
 ماسوایش نیست در بندار شان

(۱۴)

تَمَّاسِيْنُ تَوْنَنَهْ فَتَقِيْرُ، جَاسِيْنُ مَانَكُ مَسِيْبِيَّ جُو،
 مَالِيُو تِيْن مَلِيْرُ، جِيْن جَسُو مَالُ مَبَاحُ كَبُو.

تا غم جان هست درد نبال تو
 فقر باشد دور تر از حال تو
 هر که جان کرده فدا باشد همان
 منزل مقصود را یا بد همان

(۱۵)

نَكَ اوْ دُوْ اَكِي كِي، نَكِي نَقْرَانُ دُوْرُ،
 رِجَانِ اِيْن وَهَلُوْرُ جِيْن دَلُوْئِيْ اَنْ دِيْكَ رِيْ.

نیست نزد من هم از من دور نیست
 نیست ظاهر نیز آن مستور نیست
 دیدم آن نا دیده را حیران شدم
 بر ادای او بجان قربان شدم

(۱۶)

مَسِيْبَتِ پِيْچَارِ پَرِيْنِ، جِيْبِيْ مَسِيْبَتِ هُوْتِ حُضُوْرُ،
 مَلِكُ سَبِيْ مَتْنُصُوْرُ، كَهِيْبِيْ كَهِيْبَا كِيْتَرَا.

هر کسی را ورد جانان روز و شب
 او هم اندر قرب همگان روز و شب
 هر یکی منصور مثل اندر جهان
 کیست واجب بهر قتل اندر جهان

(۱۷)

چندینان هی جهان، هو پش گهوری گهوریان
 پلک پیریان ساک جی مون ساری جی پندرون

هر دو عالم را دهم قربان به دوست
 ساعتی مالم اگر شادان به دوست

(۱۸)

دو نگر دکا لاهم اگت مئی آهی مسستی
 آریا ئی سین آهی ذاتی ستمگ ضعیف کئی

منکم می دارم به هر مان زندگی
 هر زمان در عشق سوزان زندگی
 نیست یارای غم دیگر مرا
 ای غم دوران مکن مضطرب مرا
 من به جانان عهد و پیمان بسته ام
 با غم آن هم بیچاق پیوسته ام

(۱۹)

جَنُّ كَسْبِيرو قِيَمَتِ سِي سَوَدَا گِرُ نَمِ جَهِيَايِ،
تِيَمِنِ لَدَا لَكَا، جِي پَرِيءَ كَانِ پَرِي تِيَا،

نیست او را نرخ در بازار عشق
آنکه خود پندار و دعوی دار عشق
هر که مسائل با صفا و صدق شد
برگزیده در جناب عشق شد

(۲۰)

سَامِي كَنْدَا كَپَايِ كَن كَپَايَا خِيَرُ كِيَمِنِ،
هِي تِيَمِنِ جِي جَاءِ، جَنَمِنِ پَسِي جِي كَچَا،

مهر بریده باش در میدان عشق
تا شوی هم مساز بر میزان عشق
از خیال دو جهان پرواز کن
بر مقام عشق خود را باز کن

(۲۱)

سَچُن مَرِنِ مَاءِ، كَمَارُ تَانِ قَرَابِ جِي،
جِي اَن كَاتِ كَمَاءِ سِي جَانُ كِي تَائِيَمِنِ جِي مَرَا،

مهر به تیغ بار آوردن بجای است
دوستی این است و این رسم وفا است

هـيـت عـاشـق را ثـبـات جـاودان
عـشـق مـی بـخـشـد حـیـات جـاودان

(۲۲)

پـان کـطـی پـرین ء ذآلـهـن کـتـهـم پـهـتـی کـانـم
تـت کـذـر نـم غـمـر جـو جـیت مـدجـن جـی مـا جـاء
و رـئو و حـدـت واء دـوئـی مـی دـو ر تـیـی^۱

آنکـه بـرزـعـم خـود ی لـازان شـده
دور تـر از خـلسـوت جـانـان شـده
بـار بـر جـائـیکـه مـی دـارد نـشـان
اجـنبـی از وی نـمـی آرد نـشـان
آنچـان و حـدـت بـه عـالـم راه یـسـافـت
هـر دـوئـی خـود را ازان بـیـراه یـسـافـت

(۲۳)

مـیکـه ر و حـانـی مـا مـیـن جـیـمـی جـا هـلـن^۱
پـتـگـهـن مـیـی مـن پـار س پـس کـیـنـکـی^۱

تـارکـه دنیـا حـقیـقـت آشنـا اسـت
طـالبـ دنیـا ازان نـسـا آشنـا اسـت
حـاجـت مـا مـی اسـت بـو تـیـمـار را
نـیـسـت بـر پـار س نـظـر نـسـادار را

(۲۴)

بُچین جان پَرُوچُ کتان پتاسی کَرِ پَرُ هَمیز کي،
جَمین دُاو هُوَت، تین دین سَپِی دُور کَیَا.

گر تورا سقصد وصال دلبر است
دور از پرهیز مسانیدن بهتر است
هرکه واقف از ره جهان شده
لا تعلق از همه ادیان شده

(۲۵)

اودینون جی عشق کبی عقل آن کِیَا،
عقل سَوُد و اچ کَرِی، عشق قَر فرمای،
عشق اهتری راء، جو عقل کبی اثر کَرِی.

عاشقان را احتیاج عقل نیست
حسد غم در سزاج عقل نیست
عقل بر سودوزیان آرد خیال
عشق در غارت گری دارد خیال
عشق آن را می که سوزل رام عشق
ره بریده هست عقل از گام عشق

(۲۶)

دل کت دین دُنیا کان دل بر دوس رَهَاء،
لُوجی لالک لاء، دُور کَر دارین کبی.

با حقیقت هم نشین بیاید شدن
 دور از دنیا و دین بیاید شدن
 خویش را گم در تلاش یار کس
 فکر داریمن از دست مسمار کس

(۲۷)

ساجن جی سیک ریء کدیم کاید و کید هم
 بیچیم پیر پیری، چو دس سُنهن منصور جو.

نیست غیر از یار یاری دیگری
 نی خوش از عشق است کاری دیگری
 جا بجا پسر میبدم از آثار دوست
 هر کجا دیدم عیان انوار دوست

(۲۸)

فعل شریعت حب طریقت هیئون حقیقت هوء
 معرفت نالوء آهیم پسر و زن پسر سین.

از شریعت تا طریقت جاده است
 ساغر است اول دگر چو ن باده است
 با حقیقت رغبت کن رو کما مگار
 معرفت در یاب ازان شو کما مگار

(۲۹)

بتل بتل پتوي پتچاوت، ملڪي پر ميسحاق جي،
ڪتڪ پن ڪن اقرار، اسين پانهاون تڙي.

بساد دارد هر کسي ميسحاق را
ذکر تو برگ و خس و ايسراق را
بالک و خالق توئي حاکم توئي
با خلایق رازق و رحيم توئي

(۳۰)

ستاسي هلتن هيڪيل پتان چڏيائون پوءِ
پڇن لال لوءِ، ڪلهي ڪينر ڪين جو.

اهل عرفان را به تنهائي است ڪار
نيز شان را به سر خود نيست ڪار
آستان بهار ممي پر سمند شان
روز و شب اندر فنا غرق اند شان

(۳۱)

چڏيو جن پتڙپو، چترتن کي چاڙهي،
هم غم لهن هور، وڃي ڪيچ قرار يون.

آنکه خود را از جهان بالا کشید
انسداد راه را از پاکشید

خاطرش آزاد از آلام گشت
آخرش حاصل بجان آرام گشت

(۳۲)

پیوندر هین پیوندر آهر، دوزخ جو دونهون،
سو آرو سو نهون، پچی کاهبو کیچ ڈی.

سایه افکن دود دوزخ برجهان
نیست راه راست روشن درجهان
رهنما باید که بر منزل ببرد
نی که رهن کو سرو حمل برد

(۳۳)

وطن جن و چوژنو، سچ تن مائی،
نیکر نیمائی، کانیهی کنڈی کیچری.

تارک دنیا به جانان واصل است
این نباید گفت که زوی فاصل است
خیز ای افتاده در دنیا بخیز
تابیابی یار را زین جا بخیز

(۳۴)

جیتان تاهیم گمان، تیتان کین کتہاء،
یتهدی اللہ لنورہ من یشاہ، گنڈر مپی گیاء،
جیڈیون مون دعتا کیجہا، تم قیری قوراثونہ تہی.

از گمان بر تر رسیدن کار شد
 غیر ممکن هیچ زان اظہار شد
 هادی اندر راه حق نور خدا است
 در تو کل هر غم از جانم جدا است
 از دعا یاد آوردید احباب من!
 تا نم بینم بساز حجر از باب من!

(۳۵)

جیتھی کیسے نہ این، آتے سپوئی عین،
 وچہا گیتو غتین، سورج مہدا پتارو،

کیف و این آنجا نمی آرد وجود
 نیز غیر آنجا نمی دارد وجود
 همچو مهر انوار وحدت ظاہر اند
 بر نہای ظلمت آنها قادر اند

(۳۶)

موتی ممکنہ نگتیں، چڈی مڈکے مکنان،
 آیدو منجھہ اوطان، پردا مپ پتیری تینا،

عالم اسکان را بگذاشت آن
 بازیا اوطان خود پرداخت آن
 از میان هر پرده را برداشت خود
 جلوہ در نزدیک و دور انداخت خود

(۳۷)

اَوڙڻ اَوڙي آءُ، تُوکي لاکي کُوڙي،
 تهي تُو مٿاهي، مَسندُو مِيئيءَ مَسامِيرو.

نزد شو اي، خاک آلوده بيا
 مالک تو مر ترا خوانده بيا
 تاهم گرد از تمنت شسته شود
 باطننت بي داغ و بشگفته شود

(۳۸)

جَبَلُ اَوڙو آءُ، چي ئي قراري، کيئن ڀر،
 ته مَحِيبٌ مِوسِي گنھاءِ هُنْدُ پَسِي کيرين پَت ڀر.

حائل است اندر بيان کوه گران
 توازان هستي در اندوه گران
 جلوه اي جانان و گر حاصل کنی
 همچو مِوسِي هوش را زائل کنی

(۳۹)

پَٿِي، لَهَرِي، پَسِي ڀر، پَر آبَر ٿِيءُ،
 کي لَٿِي اَڙِي، کي لَنگِيهِي، مَقْصَدَ مِرِٿَا.

آب و موج اندر نظر یکمان شده
 مردمان در اين و آن حيران شده

عده ای زان راه گم کرده بود
عده ای زان مقصدش برده بود

(۴)

لَسْتُ كَيْهِي عَالَمٌ اِمْكَانِي، وَجِي وَي وَصَل تِيئَا
پِتَائِي تَمْنَهِيَن بِيئَا، جَت پِيژِيُون بَجْرَا بُدْرِيُون.

آنکه دور از عالم امکان شود
نزد تر در خلوت جانان شود
خویش را بر ساند آن در بحر آن
می رسد صد کشتی اندر قعر آن

(۳)

جَمِيَن دَرُو پِيَا تَمْنِيَن دَرُو مُو پَرِيَن
غَلَطِ اِي كَمَانُ تَم عَارِفِ پَسَسُونِ اَرَمِيِي.

هر که خود را دید جانان را بدید
هم بخود نگریست و هم آن را بدید
اهل دل آنیم را محتاج نیست
راه و رسمش دور از محتاج نیست

(۴۲)

جَمْن چَتُونِ كِي خِيَزَرَانُ تَمْنِ مُونِ پِتَارُو سَپَرِيَن
هِن وَجِيَائِي جِيَانِ، مُونِ نِشَانِي نَم لَپِيِي.

همچو طوطی ام که در خـزران برفت
 یک بیک در یخ شدن از جان برفت
 قرب جانان هستی ام معدوم کرد
 جاوه داد و از نشان محروم کرد

(۳۳)

تَنَّهُنَّجِي وَآتَ وَجُودُ، بَهَرِ بِهَجْ مَ پِيچَرَا
 مِرْ تُوئِي تِن مَعْبُودُ، جِي قَرِيبي رَهَن كِهِن جِي

از وجودت جاده ات آید بدست
 این سراغ از دیگری نباید بدست
 قرب ـ مولا را همان دریافت است
 آنکه خود را در عدم بگذاشت است

(۳۴)

اِسْرُ اَیْنِ ذَانِهِن، مَسْجُونِ رَهْمِن رُج م
 جُزِي جَائِز نَاهِن، كَل رِيء كَمَنْ دِينِهَرَا

جانب افلاک برسان خویش را
 در سراب ای جان نیشان خویش را
 نیست جائز جز زکل مانند جدا
 از کنارش خویش را سازد جدا

(۴۵)

صَوْرَتَ مَعْنِي وَجِ بِرِ كُنُونِهِي لِيَكَّ اِيكَاثُ
هُوَ نَهْ سِيَّيَايِي هِيَن رِي، هِيِي مَوْرُ نَهْ مَوْجُوْدَال
كِيِيِي جُوَهْرُ كُوْرُنِيَجِي، كِيِي عَرَضِ اَهِيِي
حَقِيَقِيَّتَ هِيِي كَاَه، پَتَرِ نَتَالِيَنُ مَتْمُو نَاهِي كُوْر.

صورت و معنی بهم مربوط است
این ازان نیز آن ازین بسبب است
این نه غیر ازوی شناسیده بود
نی همان جز این بجای دیده بود
گاه جو هر گاه عرض موسوم شد
ذات یک بسیار بدل مفهوم شد

(۴۶)

كِيِيِي نَنظَرِ نَنظَلُ جُو كِيِيِي تَبِيِيِنُ كِتَالَمُ
كِيِيِي فَوْرَجِ فِكْرَ جِي، كِيِيِي مَاتِ مَقَامُ
كِيِيِي مَسَ جَوْنِ مَتَامُ، كِيِيِي كُچِيِنُ بَتَدِرُ

گاه سالک از حدیث آرد بیمان
گاه از دانش بیما راید بیمان
گاه اندر فکر گم رفته بود
گاه خاموشی پذیرفته بود

گاہ از رسزش نشان دیدہ شود
گاہ گفتارش عیان دیدہ شود

(۴۷)

جیمکی پیسیج پان، جیمکی ویستہم پیستین،
انہان پیری کان، عالم کتہن کفتر جری،

آنچہ بینی و بر آن سائل شوی
اعتماد آری و ہم نائل شوی

برتر از وی معدن کفر است و بس
راست اهل علم را فکر است و بس

(۴۸)

انگہی خور و خیال، پتو پراہین دیہتم
چندی سیکہ سہال، سہدو تپی صریح میین،

از خیال و خوی خود یکسر برو
درجہان دور تر برتر برو

کن عبور این عالم اسثال را
با صریح افراز درک و حال را

(۴۹)

چندی و پتو و جود جی، اسر اقصی دانہ،
مراحد آتی شہ، محمد میرٹو رب کی،

از وجود خویشتن بگذر برون
 تا ایایی عالم دیگر برون
 جانب اقصیٰ چو پیغمبر برفت
 آن زبان در قربت داور برفت
 (۵۰)

صاحب سید خدایو جتدھن جتاء نتم ساء
 ائیس کتھ شلم شئیء حسن حد نتم کتاء
 نکتو وصل وچ یر نکتو لیک لیکتاء
 مٹھیر ڈنائین ذات یر صورت مٹھدیس شاہ
 سر ورتکتو سجدو آئی ایہ مٹھانتاء
 ائو مین میراۃ المؤمنین لوتکا کالھم لیکتاء
 کتھون قرف تئاء ہتم ہت حبیب جی

خلق فرمود آن خدا خیر الانام
 از ازل آمد بیجا خیر الانام
 بی نظیر و بی مثال آن بی عدیل
 صاحب حسن و جمال آن بی عدیل
 در میان شان فراق و وصل نی
 عہد و سعہود اند یکجا فصل نی
 چون بدید آن حسن بی تمیل را
 سجده کرد احمد همان تجلیل را

هستی ات یمنه بود گم آسار را
 بگذر ازوی تا بیابی یار را
 الصلوات از الصلا تعبیر کن
 با طنت از سوز خود تغییر کن
 گر همین سوز است اندر جان تو
 هست از الام برتر جان تو
 آتش دوزخ بسوزد پوست را
 نیست ازوی خدش قلب و گوشت را

(۵۳)

سبگه بی میر نندیزه سارئی، وطن کیم و ستار،
 پناهنه وار پنهانوار، من آو عتر جی،

آخرش یا بی مقام خویش را
 همان مده از یاد بام خویش را
 آنچه می باشد توئی تنها همان
 هر چه تو خواهی شود برجا همان
 بسک هر چه آید بتو مضطر مباش
 چشم دارو یاس را مظهر مباش

(۵۴)

متر تم پتسین پرینء کی چنڈر دنیئا جو داره
 لئن ترو وار بکیم حقیتمو تو، جیهتری مری نه جتار
 عنالتم جی متر دار، ملک لنگهئو متعراج سپین.

بگذر از جان تا کنی دیدار یار
 لن ترُوا را خوان که هست اظهار یار
 تا به دنیا مر ترا وا بستگی است
 در نصیب تو رقم وا ماندگی است
 بین که آن خیر الاسم معراج یبافت
 سلک را بگذاشت و منهاج یبافت

(۵۵)

جَدَّهِنَّ كَيْنَ لَتَدُوْءٍ تَتَذَكَّرُ لَتَدُوْءٍ مُّطْرِبِينَ
 جَتَانِسِينَ لَتَهِيْنَ كَيْنَ كَيْبِ تَانِسِينَ هُوْتُ نَه هُوْتُ
 ان وبي علي صراط مستقيم، رندان راه اهوع
 كَتَلِمُوْا تَتِ كُفْرُ تَيْتُوْ هُوْتُ جَتَتِهِمْ هُوْتُ
 نَتَفِيْ ءِ اثِمَاتِ كَعَانِ يِرِيْنَ يَتَاكِيْزُوْ
 لَا اِنَّ مَتَدِيْ لُوْءٍ تِر تَتَاقِيْضِ نَتَاهِيْ كُوْ

چون بدست آری نشان نیست را
 دان که یا بنده شدی زان هست را
 لیک . تاییابی نشان نیست را
 هست بس شکل حصول هست را
 بر صراط مستقیم آن یار شد
 راه رندان هم بدین آثار شد
 جلوه گر آن جا که آن محبوب گشت
 کلام آن جا کفر شد معیوب گشت

یار پاکیزه از اثبات و نفی است
 میهن او از تناقض هم تسهی است

(۵۲)

هَوْنِدْئَا هُوْتْ پُری، آوُذُو نَهْ اَنْ هُوْرْدِ کِی،
 سَچَنْ تَنْ سَری، لَاسِیَنْ لَآ لَاسِیَنْ جِی.

دور از هست و بعید از نیست آن
 همان بعید از نیست و دور از هست آن
 جلوه ای محبوب را با بد همان
 لاولا را آنکه پیرایند همان

(۵۳)

کِی آسَاوْ اِحْسَانْ جَا، کَمِیْن صِفَاتِی شوقُ،
 ذَاتِی تَمِیْن ذَوْقُ، جِی خَاصُ الْخِیَاصُ خَلِیْقُ جَا.

هست ابراز محبوبت مختلف
 بیمنی آن را در حقیقت مختلف
 یک برای منت و احسان بود
 یک فضیلت را بسی خواهان بود
 انحصار هر دو را بر کسب دان
 ز آنکه بر تر گشت او را وهب دان

(۵۸)

مَسْئِلِي پَسْهَرُونِ مَسَانُ، لَسْكَهْمُ تَمَّ لُوذِرْنَا اَبْتِهَيْنُ،
صَاحِبِ تَمِينِ مَسَانُ، جَنِينِ پَسَانُ وَجَائِسِيُو.

جاده پیماشو تو با دلداری خویش
تا بری سالم وجود و بار خویش
یار همکاری به آن برجا نمود
هر که خود را از خودی تنها نمود

(۵۹)

كَمِينِ كَتَانِ قُرْآنُ، كَمِينِ مَسْئِلِي آئِسِيُو،
مَسْرَارُو مَسْجَانُ تَمَّ تُونُ هِينِ كَرِ هِينِ بِرِ.

هست قرآن بپااست رحمت مگر
سی شود بر بسی خپور زحمت مگر
راه خود را از میان جو — کیستی؟
تو ازین یا از همان گو — کیستی؟

(۶۰)

كَبِي جِيئُرِي جَنَّتِ بِرِ كَبِي مَسْئِلِي مَسْ مِرْآنُ،
مَسْئِلِ كَمِينِ كَرْنِ، پَسْئِيُو جَانُو پِيرِيَانِ.

بعض اندر زندگی در جنت اند
بعض بعد از مرگ اندر جنت اند

جلوه ای دلدار چون دیدند شان
هیچ مانندش نمی گویند شان

(۶۱)

عَجَبَ جِرِّي آه، حَقِيقَتَ حَبِيبَ جِي،
نَكِرَ چَمبو سو تَڻِي، نَكِرَ مَخْلُوقِ فِئاعِ،
شَدَقَ جِي سَاجاهِ جَماعِ لَيلِ وَ نَهَارَ كِي،

هست عجب جری بیشک، حقیقت یار را
شرح نتوان گشت هیئت یار را

نقش او را چون به دل بسته شود
عقل از حیرت فرو رفته شود

خالق و مخلوق او را نام نیست
معنی اش مخصوص و چندان عام نیست
چون شفق او را بیجا دانستن است
جامع لیل و نهارش گفتن است

(۶۲)

پَرِيتانِ جِي پَچَوارَ ۾ اچي جَن آرامَ،
دُنيا تين کي دَآمُ، پُچَن سوسَم سَوَتَ جِي،

یاد جانان چون قرار جان شود
زندگی بر اهل دل زندان شود

این جهان را دام بنندارند شان
 مرگ را هر لحظه یاد آورند شان

(۶۳)

وهم مَ و ستاری پشچا کتر مَ پتند جی،
 کتئی آهیری صاف کتر تم کتم تیمی

نیست واجب از سفر غافل شدن
 نی سزد برجاده هم سائل شدن
 زنگ خورده شیشه را خوش تاب کن م
 کاسرانی را بهم اسپاب کن

(۶۴)

کتئی مَر ندهیم مَر ها کتئین قنبر کفارت
 متولبی جی محبت جن گهری سی سکتیئا

مردمان را منهج و منزل جدا است
 هر یکی را محنت و حاصل جدا است
 بعض قبل از قبر و بعد از قبر بعض
 بعض قبل از حشر و بعد از حشر بعض
 رحمت یزدان به یاری یافتند
 از معاصی رستگاری یافتند

(۶۵)

مناهيبت مينههه نه پئوء قلزم اندر قطري
 سنگر وچي سئو چنگل چندي جنا لار بر

قطره چون در بحر بی پایان بررفت
 از هم آثار خود پنهان بررفت
 لیک از حالش خبر باران نیافت
 خویشتن را آن چنان سیر ان نیافت
 قطره اندر بحر رفت و جا گرفت
 از جهان بگذشت و دریا را گرفت

(۶۶)

جند هين جئع تئو پتر گئندرو پتر ديهه پر
 كذهين طئب هئوء مناكيا مئني مسوت جبي

در دیوار غیر آواره حیات
 چون شود رنجور و بیچاره حیات
 مرگ را خواهش کند دیوانم وار
 شود سان پنداردش ستانم وار

(۶۷)

اندرو اندري اوسيه كي منهنههه نههه كت نههه
 اوسيه كي اوسيه و اوسيه و اوسيه

از عقب آئینه زنگ آلوده هست
و از مقابل روشن و پالوده هست
فته اندر خاطرش آباد نیست
هرچه بیند زینهارش یاد نیست
قلب سالک را بود نیز آن چنان
نیست موجود اندرش چیز آن چنان

(۶۸)

عباید زاهد او ریا عارف عین منگ
هو روادار و کت جتا هی هتمان هت گهران
ساعت متال چون بستن تا او پیرین جی

عابد و زاهد بعید از راه ساند
لیک عارف راست و حق آگاه ساند
یک سگالد دام و دیگر نقد را
منفصل دارند هر دو قصد را
عارف اندر حجر از جان می رود
ساعتش چون سال پایان می رود

(۶۹)

بستن تا او آن پیرین جی تفرد تو طو و رون
نظر بر نورون مهت مژ هی سپ هی کتری

جلوه ای دالدار اگر موجود نیست
تفرقه از بین هم منفقود نیست
گر نگاه از نور تابان می شود
دیرو مسجد هر دو یکسان می شود

(۷۰)

عَدَمٌ اَوْ تَارُوتٌ نَدَامُ اَدِيءٌ مَسْمُورٌ
كَتُورٌ ۽ اِسْلَامٌ كَانِ اِتْمِغِي هُوَاتٌ اَلْتَدُونُ
چَتَدِي خَوْفٌ اَمِيْدٌ كِي سَتَجِي صَحِي اَسْتَدُونُ
رَاغَا رَاچ مَسْنَدُوْنُ مَوْرَانِ مَتْمِغِي نَكِي بِيُو

از عدم آن بی سرو سامان بهمانند
در ره عشق آنکه سرگردان بهمانند
کفر و اسلام از نگاهش دور گشت
بس خیال دلبرش منظر دور گشت
برتر از امید و بیم آن یار شد
از وصال دوست بر خسوردار شد
مقصدش غیر از رضای یار نیست
جست وجوی دیگرش درکار نیست

(۷۱)

وَرٌ مَسُوْرٌ نِيْمِرٌ نِيْمُهُمْ جَنَنٌ قَمِيْدٌ نَمِ هِيْكُزُو
مَسُوْرٌ مَسْجِدٌ مِيْمُهُمْ مَحَبَّتٌ مَسْمَدِي مَلِكُ كَمِر

عشق رازلہاں قیید و بند نیست
 نیز آن سرہون سود و پسند نیست
 در ولای دوستی شیر است عشق
 در میان فتنہ چون خیر است عشق

(۷۲)

تَن تَرَجِّهْتُمْ تَوْنَسُ تَوَسِيرُ نَابِيُو سَجْدًا كَرِيْمُنْ
 مَن جِيي مَرِي مَارِي جُو مَرِكُو سُووَرِيْن سُوْنَسْ
 كَلْدَهَن تِيْمِنْدُو كُونَسْ قُوَكِيي تُوْتِيي فَايِدُو

از درون خود تغافل می کنی
 محض بر مسجده تمایل می کنی

نفس اماره ز تو کشته نشد
 این تغییر در دلت رسته نشد
 تزکیه باید که نفس فاضل است
 ورنه مهم از شست و شولاحاصل است

(۷۳)

تَرَسُ تَسُوْءَ جِيْتُرُو نِيْرَتُ جَنَّهُم نَاهِيْمْ
 وِرْدَ وَظِيْفَا تَسْبِي تَهْمَ كِي كَنْدَا كَاهِيْمْ

از ترحم هر که تنها می بود
 ورد و تسبیحش فریبنا می بود

(۷۴)

جي ٿاڻو بساھين ورس مھينن جي مھيني ڪنڀ چانهه،
عبادت ٿن جي اي ٿيئي، جي ايتارو ڪا ٿي مانجه.

آنڪه در ظاهر چو طائر خوش لقا است
مي نمايد پارسا و بي ريسا است
هست مسانندش عبادت را بهگان
تن که دريغ کرد اصالت را بهگان

(۷۵)

سُرئي ساري موميرون سُرئي پڳو و جناين
اوهي ساري ان ڪي، اوهي ويٺو ڪا.

هست آن صياد صيد آن هـ هـ شود
در ڪمين ماند گريزان هـ مـ شود
هست آن قائل قنيل آن هـ مـ بود
هم گرمه است و ميران هم بود

(۷۶)

اڪر پترهم عشق جو ڪنڙي قدوري چنڊ،
چرڙه ٽين جي مڏ، جي سڙي ٿن شراب جي.

درس گير از عشق و ديگر را مڪوش
کان را در ياب و گوهر را مڪوش

بزم می خواران گزیدن بـایـدت
جرم ای از می چشیدن بـایـدت

(۷۷)

مستی آن شراب چینی جن مری می مئون تیش
ممنه تین ثواب ککتن تن کی کیمیا

آنکه ازین می جرم ای برداشت است
چون طلائی زنگ خود را ساخت است
هرچه بکند بایـدش گفتن ثواب
کیمیا کارش بود خفتن ثواب

(۷۸)

جس دنیا جی در د کیه جنم میو موت کیو
وطن تن وئی پیزت جن پیر دبیتم مین

ای غم دوران ترا صد آفرین
مرگ عـزیز آمد مرا صد آفرین
سرزوم خویش ازوی رفتیم است
با دیار غیر کو دل بسته است

(۷۹)

خودی کئی پتاں مین، هیتان جی هلیما
می لوک چندی لهر جن، مری متحو تیش
جی آب هتا تم لهر یون می لباس تیون

از خودی هرکس که سائبانش گزید
 دور تر از خلق ایوانش گزید
 جاده پیمائی چو آن زین زجو کسرد
 همچو موج آب خود را همچو کسرد
 آب اگر بود آن لباسش موج گشت
 در نشیب آمد بعید از اوج گشت

(۸۰)

سَرَنِیْمُونِ سُنْتُ كِتَابَانِ سَارِثُو مَ مَنَّصُورِ كِي
 تَبِي تَرَ كَيْبَ تَبَاهُمُ وَحَدَاتِ وَآئِي وَآتِ مَر

اشتهغال بنسبه و رشتمه کجسا
 با غمش منصور دل بسته کجسا
 حاجت ترکیب نسی منصور داشت
 زانکه وحدت را بخود دستور داشت

(۸۱)

صَنَمٌ سُوْئِي پَانِءِ جُو دِل رَهَائِي دَوْتِ كَانِ
 تَبِي مَپِي تَانِءِ جِي هَمِي شَم حَسَنُورِ مَر

آنچه حائل بین اللفت می شود
 آن صنم آن سنگ عدوات می شود
 هست تکمیل محبت دل بدوست
 در درون خود بود محفل بدوست

(۸۲)

موتی مَنجھہ اِنستان، عتالہم کَنآ اگیرو،
انہون عیرفان جن۔ ویتیر سی و تیرا۔

بہرہ سند انسان ز در ہی بہا است
قبل از عالم ورا عزو علا است
ارجمند آنکس کہ بہا عرفان رسید
مرتبه اش بہرتیر از همگان رسید

(۸۳)

جی کافر تینا کُفر چڈی سی ہمیشہ حیات،
سی کین مرن باتن جہنم جہر مرن جان۔

کفر را بگذاشتن کافر شدند
جاودان شان زندہ و ظاہر شدند
مرگ را کاری نہ در ایوان شان
ہست پنهان جوہر اندر جان شان

(۸۴)

خودی جن خراب، سی پرور کینا پتہینہ جہا،
چڈی ہتک حباب، اگیہشو در دریاہ جی۔

ہرکہ خود را از خودی فاصل نہاد
خویشن را بہا خدا واصل نہاد

چون حباب از کبر خودداری نمود
آن زمان دریا با او یاری نمود

(۸۵)

وَأَجْوَیِی ہر واءِ خَاطِکَ پَسْتَنْدِی نَم ہَسِیِی،
کُنْیِی کُورِا کَءِ پَتائیِی مَوْرُ نَم چُرِئِیو.

خاک از طوفان شود جنبش پذیر
آب از آتش بود جوشش پذیر
آنچه در عالم تحرک واقع است
کثرت او را به وحدت تابع است

(۸۶)

کِیِی عَناصِرِ ہر اژدہا، کِیِی کتارن ہر ترمسن،
کِیِی لَنگِیِی جَنگِجُ جَسَمِ جَو، وَجِیِی رُوحِ رَسَن،
تِبھانپوئ طبقا رُوحِ جا، لَنکِیِی لَنکِیِی چَتوَن،
کِیِی اَوَّلِ دَرَجِیِی اژدہا، کِیِی ہن نین اژدہا آہن،
کَورِیِی مَنجھان کَورِیِی رُوحِ لَنگِیِی وَب پِیئِیو.

عده ای اندر عناصر رسانده است
عده ای اندر نجوم افتاده است
عده ای از جسم بگذشته برفت
خویش را با روح پیوسته برفت

طبقه ای ارواح گوناگون شده
 از هزار اعداد او افزون شده
 عده ای در طبقه ای اول بماند
 عده ای در وسط بر منزل بماند
 عده بر طبقه ای آخر رسید
 عده ای در سحر حاضر داور رسید

(۸۷)

قُبُلُو قُلُوبِن جُو مَیِّتِ حَاضِرِ هُو
 پَرُو جَن کِی پَرُو مَرُهی تِن مَهتِ تِی

هر کسی در قلب دارد کعبه را
 هر کسی آبنام سازد کعبه را
 اهل عرفان را تجاوزه مسلک است
 دیر و مسجد درگاه او یکب است

(۸۸)

تَنینُ غَمُّ کَهُو کَمُ جَنینُ جُو کِیَن مِ
 جَن ایدَهیم پِیَرُ پِیو، تِنینُ هُو نَدِ حَرَامُ تِی

غم ندارد آلم ووزد نیست را
 هر که این ره شدند آن هست را

(۸۹)

سَبَبِي سَكُّ سَحَابٌ كَرَّمَ فَقِيرَانُ كُنَّ مَبِينٌ
بِرُّ لِنَدَاؤُونَ بَابٌ اِدْبُون عَيْشٌ مُدَامَ جُو.

اهل فقر از عیش و نشرت دور ماند
نیستی او را فقط دستور ماند
از وجود آخر فراغت بر گزید
در عدم سامان راحت بر گزید

(۹۰)

بِرُّ جَنَّتِي تَنَّهُيمُ كَبِي، جَنَّتِيهِمْ مَبِي رِيءَ سَتْرِي،
بِرُّ كَتَهْرِي بِرُّ نَمَ وَ جَهْتُو، كَهْرُونِ يَمَّ كَمِينِ كَهْرِي،
جُو سَتَانِيءَ كَتَانِ مَتْرِي، مَو مَتَامِي كَتَرُّ نَمَ سَتَانِيهِونَ،

بهر و سرشد بایدش گفت ای عزیز
آنکه در خواهش ازو رفت ای عزیز
بی نیاز از خیر نیز از خویش ماند
لا تعلق از عمار و عیش ماند
نیت اهل الله که دل بانسان نهاد
خویش را در آز خود ویران نهاد

اقوال:

(۱)

جيڪو جيئري نٿو مري، ان جو موت
اجايو آهي.

هرڪم اندر زندگي سرده نشد
سرگس او پيروز پش-سوده نشد

(۲)

وڻ جون تاريون جيتوڻيڪ چوڌاري پکڙيل
آهن ته به اصل ڏانهن موت کائن ٿيون. سڀ
کي پنهنجي مولا ڏانهن ئي موٽڻو آهي.

هر کسی جون شاخ کان گرد درخت
دور تر تاهم بود نزد درخت
آخرش بر اصل خود راجع شود
با متلب مالکش تابع شود

(۳)

شرڪ کان سواءِ ايمان ٿورو ٿيندو؟

قول عارف را است عرفان را نشان
ليست غير از کفر ايمان را نشان

(۴)

حقیقت موجود آهي باقي سڀڪجهڻ حباب وانگر
آهي جو ٻهو اچي ۽ وڃي.

هست در عالم حقیقت را وجود
نیست دیگر رنگ و صورت را وجود
هرچہ می بینی حباب است آن تمام
بیا سر میدان سراب است آن تمام

(۵)

پساهم آهن ذات جو مظهر ان کان وڌيڪ
ٻي ڪهڙي فضيلت آهي.

هر نفس از مظهر ذات خدا است
این فضیلت بی عدیل و بر ملا است

(۶)

خدا جي ذڪر کان سواءِ مڙني شغلن کان
دل کي پاڪ رکڻ گهرجي. جيڪا شيءِ ذڪر
حق کان روڪي ٿي ڪڍي جيتوڻيڪ
اها حسناٽ مان هجي.

دل به اذڪار خدا بستن به است
از دگر اشغال بر رفتن به است

آنچه از یاد خدا مانع بود
بگذر از وی گرچه خوش طالع بود

(۷)

هت هاج یر دل دوست مان هئین کپی

دست اندر کار نباید داشتن
لیک دل با یار نباید داشتن

(۸)

جنهن جو قلب حق جی ذکر یر وقل رهندو،
سو کڈهن یر گمراه نم ٿیندو.

هرکه دن را بست با اذکار حق
گشت او مغرور از انوار حق

نیست آن پیراه و نی گمراه شود
آنکه او را ذکر حق همراه شود

(۹)

کابه شیء اخلاص کان اناھین نم آھی.

جز خلوص امکان استیخلاص نیست
هیچ چیزی برتر از اخلاص نیست

(۱۰)

عارف جو ڪم اهوئي آهي ته خدا کان سواءِ
ٻيو ڪو خيال دل ۾ نه ڌاري.

چيست عارف را نشان ای جان من
جز خدا ڪارش مدان ای جان من

اختتام

غلط نام

صحیح	غلط	ست	صفحہ
بہ	پہ	۲	۹
نرسیدہ	نرمیدہ	۲	۹
بہ	پہ	۳	۹
تذکرہ	نذکرہ	۸	۹
رسانیدہ	سانیدہ	۱۷	۹
پروفیسور	پووفیسور	۹	۱۰
حضرت	حصرت	۱۶	۱۰
واضح	واضع	۲۰	۱۰
حیث	حیت	۱	۱۱
تمام	نعام	۱۲	۱۱
رسانیدہ	رساینده	۹	۱۲
کری	کرت	۵	۱۳
فرزاندہ	قرزاندہ	۶	۱۴
بٹریکٹر	بٹریکٹر	۹	۱۴
سدارنگاٹی	سند رنگانی	۱۲	۱۴
بچیز	بچینز	۲۰	۲۰
باصول	پاصول	۶	۲۲
ہنر	ہند	۸	۲۴
ہند	سند	۱۵	۳۲

صنحو	ست	غاط	صحیح
۳۴	۴	۳۹	۳۱
۳۴	۴	۱۳۴۱	۱۲۴۱
۳۵	۸	۵۱۲	۵۶۲
۳۵	۱۰	۱۳۸۸	۱۲۸۸
۳۵	۱۳	دھن هزارن	دھن سالن
۳۶	۴	۱۰۸۹	۱۰۶۹
۳۷	۲	۱۰۸۸	۱۰۶۶
۳۷	۴	۱۶۲۴	۱۲۲۴
۳۷	۴	۱۸۰۹	۱۸۹۰
۳۸	۱۲	۹۸۹۷	۱۸۹۷
۴۳	۲	پوشیدہ	جوشیدہ
۴۳	۵	اکنان	اکناف
۴۵	۶	پاشم	باشم
۴۶	۱	پر صبر	پر صبر
۴۶	۲	قصہ	قصہ
۴۶	۳	تم	تم
۴۶	۱۱	در پارہ	در پارہ
۴۶	۱۲	یا	یاد
۴۶	۱۹	پہ	پہ
۴۷	۸	پہ	پہ
۴۷	۱۸	فوبت	نوبت
۴۹	۳	مر نضی	مر نضی
۴۹	۱۰	آچم	آنچم
۴۹	۱۹	قد - میان	قد میان
۵۲	۸	پود	بود
۵۲	۱۱	پا شد	با شد

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۵۳	۴	شد	شدہ
۵۳		شد	شدہ
۵۴	۲	جالشین	جانشین
۵۴	۹	شد	شدہ
۵۴	۱۸	ریانی	ربانی
۵۵	۹	زیبانی	زیبائی
۵۵	۱۴	خط	خطہ
۵۶	۲۴	سرگرو	سرگروہ
۵۷	۱۰	رقم	را
۵۷	۲۰	جون	چون
۵۸	۷	تعبیت	تبعیت
۵۹	۳	پرواز	پروانہ
۶۰	۱۱	لمود	نمود
۶۱	۱۰	بدن	بدین
۶۱	۱۳	انداختیم	انداختیم
۶۲	۷	بجیال	بخیال
۶۳	۱۹	سازند	سازند
۶۹	۱۹	پود	بود
۶۹	۲۲	بیش	پیش
۷۰	۲	مالدند	ماندند
۷۱	۲	خان	خانہ
۷۱	۳	گرپخشانی	گربخشانی
۷۲	۱	الصخلصین	المخلصین
۷۳	۱۴	فرختدہ	فرخندہ
۷۴	۹	چولکہ	چونکہ
۷۶	۷	کسکیہ	کسیکہ

صفحہ	ست	غلط	صحیح
۷۷	۳	مستند	مسند
۹۷	۵	کان	کان
۹۸	۱۷	برور	برور
۹۹	۲۴	در	درج
۱۱۳	۶	گزبدہ	گزیدہ
۱۳۸	۱۰	پرہ	بزم

نوٹ:—

صفحہ ۱۳۷ تي پڇاڙي ۽ وارو فارسي بيت هن ريت درست
سمجھي پڙهيو وڃي

درس گهر از عشق و دوري را مبین
بيگذر از کنز و قدوري را مبین

مصنف جا اردو سنڌي فارسي ڪتاب

چپايل

سنڌ سائنس سوسائٽي	سنڌ جي طبي تاريخ
سنڌي ادبي بورڊ	تاريخ مظهر شاهجهاني
همايون پبليڪيشن	ملوڪ الڪلام 'فارسي'
مرڪزي اردو بورڊ	سنڌي نامہ (اردو)
نئين سنڌ پبليڪيشن	سائينم جي ساک
تخليق پبليڪيشن	ترتي جا گيت
سنڌي ادبي بورڊ	فرهنگ جعفري
سنڌي ادبي بورڊ	ديوان مفتون

اڻ چپيل

شاه جي ڪلام جو منظوم ترجمو	ارمغان لطيف (فارسي)
سنڌي ڪلاسيڪي شاعري	سمندر کي سانس (اردو)
جو منظوم ترجمو	
وصيت	نيڪي ۽ درياھ
جائزو	ترقي پسند تحريڪ
تاريخ	تصوف ۽ سنڌ
شاعري	دوھن جي درٻار